ФИНАНСИСКА ПИСМЕНОСТ КАКО КЛУЧНА ВЕШТИНА ЗА МЛАДИТЕ ЛИЦА

Центар за истражување и анализи
НОВУС

МЛАДИНСКА МРЕЖА
ЗА ФИНАНСИСКА ПИСМЕНОСТ
НА ЈУГОИСТОКОМ

CIVICA MOBILITAS

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

Проект: Младинска мрежа за финансиска писменост на Југоистокот
CM-GGA-244
Здружение Центар за истражување и анализа Новус Струмица
Јануари 2026

Проектот е поддржан од Владата на Швајцарија преку Цивика мобилитас.

Опис: Цивика мобилитас е проект на Владата на Швајцарија за поддршка на граѓанското општество во Северна Македонија, која ја спроведуваат Македонскиот центар за меѓународна соработка (МЦМС), НИРАС од Данска и ФЦГ од Шведска. Целта на програмата е општествените промени во Северна Македонија кои се водени од силен граѓански сектор, од активни граѓани и добра соработка со властите што резултира со проширен граѓански простор, поодржливи граѓански организации и потранспарентно, отчетно и општествено инклузивно владеење на централно и локално ниво.

Оградување: Содржината на овој прирачник е единствена одговорност на Здружение Центар за развој и промоција Промо Идеа Струмица, Здружение Новус Струмица и Здружение Круна Плус Радовиш и на ниту еден начин не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Владата на Швајцарија, Цивика мобилитас, или организациите што ја спроведуваат".

СОДРЖИНА

Дел 1. Финансиска писменост како клучна вештина за младите лица

1.1 Вовед во финансиска писменост
1.2 Основни принципи на финансиската писменост за млади лица
    1.2.1 Временска вредност на парите
    1.2.2 Опортунитетни трошоци
    1.2.3 Финансиско однесување: емоции спрема логика
    1.2.4 Приходи - од каде доаѓаат нашите пари?
    1.2.5 Расходи - каде се трошат нашите пари?
    1.2.6 Финансиско планирање - како да ги доведеме работите под контрола?
    1.2.7 Штедење и заштита од ризик
    1.2.8 Задолжување - ризици, правила и паметни одлуки
1.3 Интегрирани модели на финансиска писменост кај младите
1.4 Заклучок
1.5 Додаток 1: Практични вежби за Дел 1

Дел 2. Јавни финансии

2.1 Што се јавни финансии?
2.2 Потреба од јавните финансии
    2.2.1 Финансирање јавни добра и услуги
    2.2.2 Економска стабилизација
    2.2.3 Социјална рамнотежа
    2.2.4 Развој и долгорочни инвестиции
2.3 Приходи во јавните финансии – од каде доаѓаат парите во државниот буџет?
    2.3.1 Даноци
    2.3.2 Неданочни приходи
    2.3.3 Јавни заеми
    2.3.4 Донации и меѓународни фондови
2.4 Структура и логика на јавните расходи - каде одат парите?
    2.4.1 Тековни расходи
    2.4.2 Капитални инвестиции
    2.4.3 Трансфери и социјални програми
2.5 Концепт на ефикасност и ефективност во јавните расходи
    2.5.1 Практични примери на неефикасно трошење што ги засега младите
2.6 Буџетот како главен инструмент на јавните финансии
    2.6.1 Фази на процесот за подготовка на буџетот
    2.6.2 Рамнотежа меѓу приходи и расходи
    2.6.3 Јавен долг
2.7 Транспарентност и фискална дисциплина при управувањето со јавните финансии

2.7.1 Транспарентност – клучната компонента за доверба во јавните финансии
2.7.2 Значење и важност на фискалната дисциплина
2.7.3 Добро управување со јавните финансии од страна на институциите
2.8 Вклучување на граѓаните и младите во процесот на управување со јавните финансии
2.8.1 Вклучување на граѓаните – четвртиот столб на системот
2.8.2 Учеството на младите во јавните финансии
2.8.3 Влијание на јавните финансии врз младите
2.9 Заклучок
2.10 Додаток 2: Практични вежби за Дел 2

Дел 3. Корупција во јавните финансии

3.1 Вовед и значење на терминот корупција во јавните финансии
3.2 Циклус на јавните финансии и области на појава на можни злоупотреби
3.2.1 Фаза 1 - Прибирање на јавни приходи
3.2.2 Фаза 2 - Буџетско планирање
3.2.3 Фаза 3 - Јавни набавки
3.2.4 Фаза 4 - Сметководство и финансиско известување
3.2.5 Фаза 5 - Контрола и надзор
3.3 Типологии на корупција во јавните финансии
3.3.1 Политичка корупција
3.3.2 Административна (бирократска) корупција
3.3.3 „Заробена држава“
3.4 Последици од корупцијата во јавните финансии
3.4.1 Губење пари што припаѓаат на сите
3.4.2 Поскапи проекти
3.4.3 Лоши услуги
3.4.4 Демотивација и недоверба
3.4.5 Пречка за економски развој
3.5 Високото ниво на финансиска писменост како основна превентивна алатка за спречување на корупцијата
3.5.1 Транспарентност како алатка
3.5.2 Независни контролни тела
3.5.3 Поедноставени процедури
3.5.4 Граѓански надзор, медиуми и НВО
3.5.5 Младите како двигатели на промени
3.6 Заклучок
3.7 Додаток 3: Практични вежби за Дел 3

ВОВЕД

Финансиската писменост претставува една од клучните вештини што секој млад човек треба да ја поседува во современото општество. Во време кога финансиските одлуки се сè покомплицирани, а економските промени брзи, способноста да се разберат приходите, расходите, штедењето, задолжувањето и логиката на јавните финансии претставува основа за лична стабилност, информираност и активна граѓанска улога.

Овој модул е осмислен да им помогне на младите да стекнат практични знаења за три меѓусебно поврзани области:
(1) личната финансиска писменост,
(2) основите на јавните финансии и начинот на кој државата управува со парите, и
(3) препознавање и разбирање на корупцијата во јавните финансии и нејзиното влијание врз секојдневниот живот.

Текстот е структуриран едноставно и логично, преку примери, објаснувања и практични ситуации што ги засегаат младите. Преку него, читателот ќе може да ја разбере временската вредност на парите, да ги оцени трошоците и штедењето, да го сфати јавниот буџет и функциите на државата, како и да препознае каде може да настане корупција и како информираните млади можат да влијаат кон нејзино намалување.

Модулот има за цел не само да едуцира, туку и да охрабри критичко размислување, активно учество и развивање финансиски навики што носат подобри лични и општествени одлуки.

ДЕЛ 1. ФИНАНСИСКА ПИСМЕНОСТ КАКО КЛУЧНА ВЕШТИНА ЗА МЛАДИТЕ ЛИЦА

1.1 Вовед во финансиска писменост

Финансиската писменост, иако звучи како сложен поим, всушност претставува вештина која секој човек постепено ја стекнува и го придружува низ целиот живот. Таа е повеќеслоен концепт што опфаќа разбирање на тоа како функционираат личните финансии, кои механизми стојат зад добрите и лошите одлуки и како нашите навики, верувања и ставови влијаат на долгогочните резултати. На теоретско ниво, финансиската писменост вклучува три главни компоненти: когнитивна (што знаеме за парите), бихевиорална (како се однесуваме со парите) и емоционална (какви ставови и чувства имаме кога носиме финансиски одлуки). Токму оваа комбинација ја прави финансиската писменост сложена, но и исклучително важна во секоја возраст, особено кај младите.

Во младата возраст, личните финансии почнуваат да се оформуваат како независна сфера на животот. Тоа е период во кој голем дел од одлуките се носат под влијание на импулси, интереси, социјален притисок и желба за прифаќање и препознавање. Првите самостојни приходи, преку родителски поддршки, стипендии, практиканства, хонорарни работи или повремени ангажмани, создаваат чувство на финансиска автономија кај младите. Но, парадоксално, токму таа автономија често е комбинирана со недоволно знаење и искуство. Млад човек може да има пари, но ретко има систем, разбирање и алатки за нивно управување. Затоа финансиската писменост има двојна улога: да обезбеди знаење, но истовремено и да формира стабилен начин на размислување.

Важно е да се разбере дека финансиската писменост не се сведува на „имам“ или „немам“ пари. Таа ги опфаќа прашањата како:

- Како ги планирам моите приходи?
- Дали ги следам трошоците?
- Дали знам разлика меѓу потреба и желба?
- Како реагирам кога сум под притисок да купам нешто?
- Како штедам?
- Дали ги разбирам условите кога користам кредит или рати?
- Дали размислувам за иднината?

Одговорите на овие прашања не се едноставни, и многу луѓе ги откриваат дури кога ќе направат неколку грешки. Меѓутоа, поголемиот дел од тие грешки може да се избегнат ако младите стекнат основна финансиска писменост уште во тинејџерските или младите возрасни години.

Покрај индивидуалната корист, финансиската писменост има и поширока општествена функција. Финансиски писмените граѓани полесно учествуваат во јавниот живот, одговорно гласаат за економски политики, знаат да проценат кога некоја одлука е неповолна и се заштитени од манипулација. Младите, ако поседуваат финансиска свест, развиваат самодоверба во односот со институции, банки, работодавачи и јавни служби. Писменоста создава критички однос, а критичкиот однос создава подобро општество.

Финансиската писменост не е „талент резервиран за математички талентирани луѓе". Таа се гради постепено преку малите, секојдневни одлуки: како ќе се потрошат 100 денари; дали се купува нешто затоа што е неопходно или затоа што „така прават другите"; дали се размислува за последиците од задолжување; дали е приоритет забава или иднина. Младите кои ќе разберат дека секоја мала навика создава големи резултати, стануваат поотпорни на финансиски ризици и носат поквалитетни одлуки во иднината.

Можно е некој да има висок приход, а да биде финансиски неписмен, и обратно — некој да располага со умерени средства, но да има стабилни и здрави навики. Тоа значи дека финансиската писменост не зависи од количината на пари, туку од тоа како истите ги управуваме.

1.2 Основни принципи на финансиската писменост за млади лица

Основните принципи на финансиската писменост се темелот врз кој се гради целото понатамошно финансиско однесување. Во академската литература овие принципи се класифицираат како „фундаментални финансиски конструкти", бидејќи го формираат начинот на размислување што подоцна влијае на навиките, изборите и долгорочните резултати. Кај младите, овие принципи имаат уште поголема важност затоа што се оформуваат во период кога карактерот, идентитетот и личната автономија се во фаза на интензивен развој. Разбирањето на овие принципи не треба да се гледа како теоретска обврска, туку како интелектуален ресурс што ги вооружува младите со способност да се движат низ светот на брзи промени, агресивен маркетинг, технолошки искушенија и сложени финансиски понуди.
Следните подточки разгледуваат осум фундаментални принципи, секој со своја економска логика, психолошки фактори и практични импликации за секојдневниот живот.

1.2.1 Временска вредност на парите

„Денешниот денар вреди повеќе од утрешниот“

Принципот за временската вредност на парите е еден од најстарите и најважните концепти во финансиската теорија. Тој објаснува дека парите кои ги имаме денес имаат повисока вредност од истата номинална сума во иднина. Причината е едноставна: денешните пари имаат потенцијал да создадат нова вредност, а идните се секогаш поврзани со неизвесност, ризик и инфлација. Овој принцип е основа и на банкарската индустрија, и на инвестирањето, и на моделите за задолжување, и на планирањето на големи проекти. Ова значи дека тој истовремено го обликува и светот на високите финансии и секојдневниот живот на младите.

Кога млад човек ги троши сите пари кои ги има денес, тој ја пропушта можноста тие пари да му создадат вредност во иднина. На пример, ако млад човек има 2.000 денари и ги потроши на импулсивно купување, вредноста престанува во моментот на купувањето. Но, ако тие 2.000 денари ги вложи — дури и во најосновно штедење — тие почнуваат да создаваат принос. Колку порано започне овој процес, толку поголем ефект има. Во економијата ова се нарекува „ефект на компаундирање“ (или ефект на снежна топка), односно акумулирање на камати на веќе заработена камата. Еден денар вложен на 18 години има потенцијал да вреди многу повеќе од истиот денар вложен на 28 години само поради времето кое работи „во наша корист“.

Инфлацијата, од друга страна, ја намалува куповната моќ на парите. Тоа значи дека со иста сума пари можеме да купиме помалку производи со тек на време. Ако младите ја разберат оваа реалност, многу подобро ќе ги проценуваат последиците од одложување на штедење или импулсивно купување. Инфлацијата ги прави идните пари „помалку вредни“, што значи дека најпаметно е дел од ресурсите да се користат уште денес за вложување или создавање финансиска сигурност.

Овој принцип носи и важна психолошка порака: луѓето често ги потценуваат идните последици и ги преценуваат сегашните желби. Затоа младите понекогаш сметаат дека „ќе решат подоцна“ или дека има време за штедење. Но, економски гледано, времето е најскапиот ресурс, тоа е нешто што не може да се купи.

Пример 1 - Временска вредност на парите

Ана секој месец добива по 2.000 денари од родителите.
Опција А: Таа ги троши веднаш сите пари на брза храна и козметика.
Опција Б: Таа вложува секој месец 1.000 денари во штедење со годишна камата од 3%, а преостанатите 1.000 денари ги троши за сопствени потреби.
По 12 месеци:

- Со Опција А → 0 денари
- Со Опција В → 12.360 денари (главница + камата)

Поента: Времето ја создава разликата.

1.2.2 Опортунитетни трошоци

„Кога бираш едно — губиш нешто друго“

Опортунитетниот трошок е едно од најважните правила во економијата, бидејќи нè учи дека секој избор има цена која не се гледа директно, туку се крие во алтернативата што ја губиме. Ако млад човек потроши 500 денари за најновиот моден тренд, тој не губи само 500 денари, туку ја губи и можноста да ги искористи тие пари на друг начин, можеби покорисен, попаметен или подолгорочен.

Ако се размислува на ниво на алтернативи, секоја одлука станува појасна:

• ако купиш телефон, губиш можност да инвестираш на пр. во компјутерски курс;

• ако ги потрошиш сите пари во излегување, губиш можност да заштедиш во фонд за итни случаи;

• ако секој ден купуваш брза храна, губиш можност да заштедиш за патување.

Во академската теорија, опортунитетниот трошок е најкорисниот концепт за носење рационални одлуки. Тој ја открива вистинската цена на нашиот избор. На пример, ако млад човек вложи време и пари во учење нова вештина, опортунитетниот трошок е времето што не го поминал во забава. Но придобивките можат да бидат многу поголеми и да донесат финансиска независност во иднината. Овој принцип ги учи младите да се запрашаат: „Дали ова што го добивам вреди повеќе од тоа што го губам?“. Во време на брза потрошувачка и постојани искушенија, ова е еден од најмоќните ментални модели што младите можат да го применат.

Пример 2 - Опортунитетни трошоци

Марко сака слушалки од 6.000 денари.
Алтернативно, може да се пријави на дигитален курс кој чини 6.000 денари и кој би му донел можност за фриленс работа.
Опортунитетниот трошок на слушалките е:

•пропуштена можност за идна заработка (курс → вештина → идни приходи).

Поента: Со изборот на слушалките, Марко се откажува од можност која може да му донесе поголема корист во иднина.

1.2.3 Финансиско однесување: емоции спрема логика

Финансиското однесување претставува областа во која економијата се сретнува со психологијата. Теоријата за „бихевиорална економија“ покажува дека луѓето многу често носат одлуки под влијание на емоции, страв, притисок или моментална возбуда, а не според рационална анализа на фактите. Кај младите, ова е особено изразено, бидејќи мозочните центри за самоконтрола и долгорочно планирање се развиваат до раните дваесетти години. Неколку психолошки фактори силно влијаат на младинското финаниско однесување:

(а) Импулсивност
Младите често купуваат нешто затоа што „им се допаѓа“, „се чувствуваат поубаво“ или „имаат желба во моментот“. Импулсивното купување е краткорочно стимулирачко, но долгорочно создава хаос во буџетот.

(б) Социјален притисок
Поради присуство на социјалните мрежи, младите често чувствуваат дека мора да имаат одреден производ, стил, телефон или облека. Овој притисок создава незадоволство, а незадоволството често води кон непланирана потрошувачка.

(в) Маркетинг манипулации
Современиот маркетинг често е насочен кон младите. Огромен број реклами тврдат дека некој производ ќе „го подобри животот“, „креира статус“ или „те прави подобар“. Научните истражувања покажуваат дека младите се особено ранливи на такви пораки.

(г) Стравот од пропуштање (Fear Of Missing Out - FOMO)
Стравот од пропуштање е силен емоционален двигател: „ако не го купам сега - ќе згрешам“. Ова чувство го турка човекот кон брзи трошоци и непланирани одлуки.
Во академски контекст, контролирањето на емоциите и развивањето финансиска самодисциплина се сметаат за основни компетенции. Тоа значи: одложување на задоволството, споредување алтернативи, рационално размислување за последици, поставување приоритети. Ова не значи дека треба да се избегнуваат сите купувања што ни носат радост. Напротив: целта е да се создаде рамнотежа помеѓу желбите и целите, помеѓу краткорочните потреби и долгорочните последици.

Пример 3 - Финансиско однесување

Давид купува компјутерска игра секој пат кога е под стрес.
Кога ќе прави анализа на крајот на месецот, разбира дека потрошил 4.000 денари. Меѓутоа, ако тој направи пауза од 24 часа пред секое купување поголемо од 1.000 денари, во тој случај месечните трошоци му се намалуваат на 1.500 денари.

Поента: Кога се контролира импулсното купување со мала пауза, трошоците значително се намалуваат.

1.2.4 Приходи - од каде доаѓаат нашите пари?

Разбирањето на приходите претставува еден од основните столбови на финансиската писменост, бидејќи без правилно согледување на тоа од каде доаѓаат парите, младите тешко можат да развијат систем за управување со нив. Во теоријата, приходите се делат на неколку клучни категории: редовни, нередовни, пасивни и капитални.

Редовните приходи претставуваат суми што се добиваат во континуитет — како стипендии, месечна поддршка од родители, редовни хонорарни ангажмани или плата. Тие носат извесност, што е исклучително важно за млади кои се во период на планирање на своите потреби.

Нередовните приходи, кои се добиваат повремено, како награди, сезонски работи или проектни стипендии, бараат повисока самодисциплина затоа што нивниот изостанок може лесно да создаде дупка во буџетот ако младата личност се навикне да ги троши како да се редовни.

Пасивните приходи се ретки кај младите, но претставуваат важен концепт - тоа се приходи кои доаѓаат без постојана активна работа, како камата, мали инвестиции или дигитални приходи. Разбирањето на овие модели уште од рана возраст создава претстава дека приходите можат да се диверзифицираат и дека финансиската сигурност не мора да зависи само од еден извор.

Капиталните приходи, пак, се приходи добиени од продажба на нешто со повисока вредност - технологија, велосипед, музичка опрема и сл. Иако се повремени, тие носат важна лекција: правилното одржување и управување со сопствените работи може да генерира финансиски резултати.

Кај младите, приходите често се перципираат како нешто „што се троши додека не исчезне“. Ова е погрешен, но распространет ментален модел. Академските модели на лични финансии препорачуваат приходите да се гледаат како ресурс за управување - нешто што се дели на категории (штедење, потреби, желби, развој), а не како течност која слободно се истура. Во психолошки контекст, чувството дека „имам пари затоа можам да трошам“ често води кон непланирани одлуки. Но, кога младите ќе почнат да ги набљудуваат парите како средство за постигнување цели, нивното однесување се менува: тие развиваат трпение, приоритети и критичко размислување. Финансиската писменост ја менува и перцепцијата за трудот: секоја заработена сума станува резултат на вложен напор, а секоја потрошена сума претставува одлука со последици.

Пример 4 - Приходи

Ива има 3 извори на приходи:

- 3.000 ден. месечен џепарлак од родителите
- 2.000 ден. за работа што ја врши секоја недела од месецот
- 500–800 ден. од повремени онлајн задачи

Вкупно таа заработува околу 8.000 ден. месечно.
Нејзина предност е што има неколку разновидни извори на приходи што секако и носи поголема финансиска сигурност.

Поента: Повеќе извори на приход (диверзификација) создаваат стабилност и ја намалуваат финансиската зависност од само еден извор на приход.

1.2.5 Расходи - каде се трошат нашите пари?

Расходите се втората половина на финансиската равенка и најчестата причина за финансиски проблеми кај младите. Во економската теорија, трошоците се класифицираат како фиксни, варијабилни и дискрециски.

Фиксните трошоци се стабилни и предвидливи, тоа се трошоците за јавен превоз, сметки, основна храна.

Варијабилните трошоци зависат од однесувањето и потребите на младата личност: облека, козметика, активности, хоби и сл.

Дискреciските трошоци, пак, се оние што не се неопходни, но носат задоволство како што се излегувања, кафулиња, брза храна, ситни купувања „за поубав ден".

Најраспространета грешка е што младите ги гледаат трошоците како „список", а не како „систем". Трошоците не се само поединечни ставки, туку одраз на сопствени навики, желби, влијанија и предизвици. Трошоците раскажуваат приказна: што цениме, што нè мотивира, кои искушенија нè привлекуваат и како ги балансираме потребите и желбите. Доколку младите се научат да ја читаат оваа приказна, тие ќе стекнат способност да ја корегираат пред да стане проблем.

Најголемиот ризик кај трошоците се малите, импулсивни трошоци кои се повторуваат секој ден. Економската истражувачка литература ги нарекува „микро-протекувања", малите суми кои, кога ќе се соберат во текот на месец, создаваат поголема загуба од едно големо купување. На пример, ако млад човек секој ден купува кафе од 100 денари, тоа се 3.000 денари месечно, што е повеќе од едно излегување или дури целосниот месечен трошок за превоз. Овој феномен ја илустрира важноста на следење на трошоците.

Кога младите разбираат каде одат парите, тие стануваат способни да ги контролираат. Кога не знаат, се случува обратното - парите ги контролираат нив.

Пример 5 - Расходи

Петар, 19 години, има навика секое утро пред факултет да купува кафе од 120 денари. Тој не размислува многу за тоа бидејќи „само едно кафе дневно“ му изгледа како мал и безначаен трошок. Но кога почнува да ги следи своите расходи, прави едноставна пресметка:

- 120 денари дневно
- × 30 дена месечно тоа се 3.600 денари месечно
- × 12 месеци тоа се 43.200 денари годишно.

Петар почнува да разбира дека ова е износ еднаков на:

- курс по дизајн,
- викенд-патување,
- половина од нов лаптоп,
- или започнување на мала онлајн работа.

Затоа тој одлучува да направи една мала промена: одлучува да купува кафе само 3 пати неделно, а останатите денови да си носи од дома или воопшто да не пие кафе. Новата пресметка покажува дека ќе потроши многу помалку и на тој начин ќе заштеди повеќе од 35.000 денари годишно, без да се чувствува ограничен.

Поента: Малите, секојдневни навики создаваат големи трошоци – а со мала промена можеш да добиеш голема заштеда.

1.2.6 Финансиско планирање - како да ги доведеме работите под контрола?

Финансиското планирање е процес во кој младата личност ги организира своите приходи, трошоци, цели и приоритети така што да создаде стабилност. Академската литература го дефинира како систематски процес кој вклучува пет фази: (i) анализа на состојбата, (ii) поставување цели, (iii) планирање и буџетирање, (iv) имплементација и (v) следење.

(i) Анализа на состојбата
Ова е најважната, но најчесто прескокнувана фаза. Младите ретко седнуваат да ги пресметаат своите реални трошоци. Но токму овој момент создава свест. Без анализа нема планирање.

(ii) Поставување цели
Ако младите немаат цели, немаат ниту план. Целите треба да бидат „паметни“

(SMART) конкретни, мерливи, амбициозни, реални и временски определени. На пример: „сакам да заштедам 6.000 денари за курс до крај на месец март“. Ова создава фокус и дава јасна насока.

(iii) Планирање и буџетирање
Еден од најпознатите модели за буџетирање е правилото 50/30/20. Моделите се важни бидејќи го поедноставуваат процесот. Кога младата личност има структура, таа има и чувство на контрола, а чувството на контрола создава смиреност.

(iv) Имплементација
Ова е фазата во која планот станува практика. Кај многу млади, токму имплементацијата претставува најголем предизвик — не поради сложеност, туку поради навиките. За да биде успешна, имплементацијата бара дисциплина и мали, но постојани чекори: почитување на буџетот, одвојување на заштеда веднаш по примање приход, избегнување на импулсивни купувања и користење алатки (апликации, табели) за да се остане на патеката. Оваа фаза е доказ дека планирањето не е само теорија — туку практична вештина која се гради со време и упорност.

(v) Следење
Планирањето без следење нема ефект. Следењето овозможува увид: каде има слабости, каде има напредок, што може да се подобри. Анализата не треба да биде комплицирана, доволно е младата личност еднаш неделно да провери каде се движат средствата.

Пример 6 - Планирање

Јована одлучува поорганизирано да ги следи своите трошоци, па ја презема апликацијата „Wallet“ и секојдневно ги внесува купувањата. По еден месец, апликацијата самостојно и генерира анализа по категории:

- 30% од нејзиниот буџет оди на храна,
- 20% на козметика,
- 15% на транспорт,
- а дури 25% се водат како „необјаснети трошоци“.

Кога ќе погледне подетално, Јована сфаќа дека токму овие необјаснети трошоци се резултат на чести импулсивни купувања, ситници од типот „само ова“, грицки, мали подароци или купување нешто затоа што имало попуст. Овој увид и покажува дека не мора да го намали секојдневниот животен стил, туку само да биде посвесна за моменталните желби спрема реалните потреби.

Поента: Анализата открива скриени навики и им помага на младите полесно да го контролираат импулсивното трошење.

1.2.7 Штедење и заштита од ризик

Штедењето е една од најважните навики што една млада личност може да ја стекне. Тоа е темел на финансиската независност, стабилност и идни можности. На теоретско ниво, штедењето се дели на три типа:

- фонд за итни случаи,
- краткорочно штедење,
- долгорочно штедење.

Најсилниот аргумент за штедење е „ефектот на навика“. Дури и мали суми создаваат чувство на сигурност и градење навики кои се одржуваат во зрелоста. Штедењето ги учи младите дека иднината не се создава сама од себе, туку преку малите одлуки што се носат секој ден.

Заштитата од ризик опфаќа мерки со кои се избегнуваат големи финансиски загуби. Ова вклучува избегнување импулсивни кредити, грижа при користење банкарски производи, познавање на каматни стапки и создавање резерви.

Пример 6 - Штедење

Марко постојано се жали дека не може да заштеди пари „бидејќи нема доволно“. Сепак, неговиот ден секогаш почнува со купување мала ужина, од која секогаш му остануваат ситни пари. Еден ден решава наместо да ги троши остатокот од тие ситни средства, да ги става во мала тегла.

Секој ден вметнува по 100 денари, мала сума што не ја чувствува како големо оптоварување. По еден месец веќе има заштедено 3.000 денари. По една година се собрале 36.000 денари. Марко разбира дека не математиката, туку навиката е она што создава резултат: малите, но доследни чекори водат кон големи финансиски промени.

Поента: Малите, редовни чекори создаваат големи резултати со тек на време.

1.2.8 Задолжување - ризици, правила и паметни одлуки

Задолжувањето е централна тема во личните финансии и претставува динамика во која младата личност, поединец или семејство позајмува средства со уверување дека ќе ги врати во иднина. Во суштината на задолжувањето лежи поимот „Користење пари однапред“ — односно користење на пари што сè уште ги немаме, но очекуваме дека ќе ги имаме. Теоретски гледано, задолжувањето може да го забрза развојот, да овозможи инвестиции, да поддржи кариерен раст и да ги олесни одредени животни периоди. Но истовремено, ако не се контролира, може

да стане сериозно оптоварување кое го ограничува изборот, ја намалува финансиската флексибилност и создава психолошка тензија.

Во академската економија задолжувањето се разгледува преку неколку концепти: камата, ефективна каматна стапка (ЕКС), ризик на неплаќање, казнени трошоци, амортизација и кредитна историја. Секоја од овие компоненти влијае врз структурата на кредитите и нивните реални трошоци. За младите, најголемата опасност е што кредитите не изгледаат страшно на почеток. Ратите изгледаат издржливи, условите изгледаат едноставни, а потребата или желбата често е емоционално набиена. Проблемот настанува кога младиот човек почнува да чувствува дека „иднината ќе го реши“, што е психолошки механизам добро познат во бихевиоралната економија: преценување на идната способност и потценување на сегашниот ризик.

Една од најважните академски лекции е дека задолжувањето е рационално само ако создава поголема вредност од трошокот. На пример, задолжување за обука, сертификат, дигитална вештина, алатка за работа или опрема што носи приход е оправдано, бидејќи создава економски бенефит. Напротив, задолжување за телефон, облека или излегувања е класичен пример на „потрошувачки кредит со висока емоционална вредност, но ниска функционална корист“.

Многу млади лица влегуваат во „скриени форми на задолжување“, како што се:

- купување со картички на рати без јасна пресметка на каматата,
- позајмици од пријатели кои создаваат тензија и нарушени односи,
- користење микрокредити со екстремно висока ефективна каматна стапка,
- преземање обврски „во туѓо име“, односно за членови на семејство,
- потпишување договори без да ги разберат сите клаузули.

Академскиот пристап препорачува неколку клучни правила:

1) Кредит се зема само кога има конкретна цел што носи долгорочна корист.

Секојпат пред да донесеш одлука да земеш кредит, обиди се да ја формулираш следнава реченица:
„Овој кредит го земам за да _____, што на подолг рок ќе ми донесе _____.“

Ако не можеш да ја пополниш втората празнина – односно ако не можеш јасно да кажеш каква долгорочна корист ќе добиеш – тогаш најверојатно кредитот не е добра одлука.

2) Важна е не месечната рата, туку вкупната сума.

Психолошки, месечните рати изгледаат „лесни“, но вистинската цена се гледа во вкупниот износ. Пример: месечна рата од 1.200 денари може да изгледа прифатлива, но ако кредитот трае 36 месеци со камати, вкупната сума може да достигне 50% повеќе од основната цена.

3) Никогаш не се задолжувај за желби маскирани како потреби.

Ако нешто те прави „посреќен само денес“, не вреди да го плаќаш три години.

4) Кредит без план за отплата е ризик без стратегија.

Секој кредит бара план: што ако изгубам приход? што ако се зголемат трошоците? кога ќе го отплатам?

5) Најопасен е „тихиот долг“.

Ова се мали задолжувања што се собираат: картичка, позајмица, рата, претплата. Тие создаваат илузија на контрола, додека реално ја намалуваат финансиската сигурност.

Младите кои ќе научат да го контролираат нивото на задолжување развиваат две важни компетенции:

- самодисциплина и
- долгорочно размислување.

Овие компетенции не само што влијаат на финансиските резултати, туку и на самодовербата, карактерот и животните избори.

Пример 7 - Задолжување

Андреа сака нов телефон со цена од 28.000 денари. Наместо да штеди, решава да го земе на кредит со 24 рати по 1.800 денари. На прв поглед ратата изгледа прифатлива, па Андреа не размислува многу и го зема кредитот. По една година, кога ќе ги пресмета трошоците, сфаќа дека вкупно платила: 24 × 1.800 = 43.200 денари.
Тоа значи дека за истиот телефон платила 15.200 денари повеќе, односно скоро половина дополнителна цена, само поради каматата и условите на кредитот. Андреа согледува дека ако штедела само 1.200 денари месечно, ќе можела да го купи телефонот за околу една година без никакви дополнителни трошоци.

Поента: Купување на кредит често значи плаќање многу повеќе од реалната цена.

1.3 Интегрирани модели на финансиска писменост кај младите

За да се разбере финансиската писменост како систем, а не како низа од поединечни теми, корисно е да се согледа преку интегрирани модели што ја обединуваат теоријата, психологијата и практиката.

Еден таков модел е концептот „4П на личните финансии кај младите“:
1) Перцепција (како гледаме на парите)
Перцепцијата е психолошка. Ако младата личност ги доживува парите како нешто што треба веднаш да се потроши, тогаш и нејзините/неговите финансиски навики природно ќе се движат во насока на брзо трошење – таа/тој ќе троши импулсивно и без планирање. Ако ги гледа како ресурс за постигнување цели, тогаш таа/тој ќе планира.

2) Планирање (како ги организираме парите)
Ова ја опфаќа структурата: буџет, цели, стратегии.

3) Понашањето (однесувањето, реалните навики)
Тука спаѓаат импулсивни купувања, штедење, претплати, задолжување.

4) Перформанс (резултатите од одлуките)
Резултатите можат да бидат финансиска стабилност, стрес, долгови или сигурност. Овој модел ги учи младите да ја гледаат финансиската писменост како систем од меѓусебно поврзани елементи.

1.4 Заклучок
Финансиската писменост не е збир од правила, туку начин на размислување кој се формира преку времето. За младите, тоа е еден од најважните животни предмети, оној кој не се учи во училница, а е неопходен за секој сегмент од зрелоста. Разбирањето на приходите, трошоците, штедењето, планирањето и задолжувањето создава база за стабилност и независност.

Ова поглавје покажува дека:
• финансиската писменост е реална, практична и неопходна;
• младите имаат огромен потенцијал да создадат навики кои ќе им ја обликуваат иднината;
• секоја мала одлука е дел од поголема слика;
• емоциите и логиката постојат во постојана борба, но знаењето ги прави изборите подобри;
• финансиската писменост не е ограничување, туку слобода - да избереш, да планираш, да создаваш и да живееш со помалку стрес.
Со развивањето на финансиска писменост, младите стануваат подготвени да се движат низ свет полн со информации, искушенија, можности и ризици. Ова знаење не ги прави само подобри потрошувачи туку ги прави и подобри граѓани, подобри професионалци и поодговорни личности.

ПРАКТИЧНИ ВЕЖБИ

I. КВИЗОВИ

Квиз 1 - Основни финансиски знаења (12 прашања)

1. Што е нето приход?
2. Кои трошоци се потреби, а кои желби?
3. Што значи ефективна каматна стапка?
4. Што е опортунитетен трошок?
5. Кога е кредитот корисен?
6. Што претставува буџет?
7. Кои се трите најчести импулсивни трошоци кај младите?
8. Што е финансиски дневник?
9. Колку проценти обично одат на штедење во моделот 50/30/20?
10. Наведи два примера за развојни трошоци.
11. Што е фонд за итни случаи?
12. Што значи да бидеш финансиски одговорен?

Квиз 2 - Основи на финансиска писменост (12 прашања со точни одговори)

1. Што претставува финансиска писменост?
а) Само способност да заработуваш пари
б) Само знаење за кредитни производи
в) Способност да донесуваме добри финансиски одлуки

2. Кој е најчестиот извор на приходи кај младите?
а) Пензии
б) Ренти
в) Поддршка од родители / хонорарна работа

3. Што претставува опортунитетен трошок?
а) Она од што се откажуваме кога избираме нешто друго
б) Повеќекратен трошок
в) Трошок кој нема алтернатива

4. Што значи „денешниот денар вреди повеќе од утрешниот“?
а) Парите стареат
б) Денешните цени се пониски
в) Можеме да ги вложиме, дополнително да добијат вредност

5. Кое е најдобро правило за задолжување?
а) Земете кредит за сè што сакате
б) Ако не можеш да го вратиш во разумен период – не го земај
в) Кредитите секогаш се лоши

6. Кое е најчестото импулсивно купување кај младите?
а) Храна, кафе, ситни купувања
б) Автомобили
в) Станови

7. Што претставува буџетот?
а) План за приходи и расходи
б) Случајна листа на трошоци
в) Даночен извештај

8. Што е „фонд за итни случаи“?
а) Пари за неочекувани ситуации
б) Пари што се добиваат како подарок
в) Пари за забава

9. Што е инфлација?
а) Намалување на цените
б) Општ пораст на цените
в) Раст на приходите

10. Кој е првиот чекор во финансиско планирање?
а) Купување на нешто
б) Случајно штедење
в) Собирање на информација за приходите и расходите

11. Кој вид трошоци мора да се планираат први?
а) Потреби
б) Желби
в) Импулси

12. Што претставува ЕКС (ефективна каматна стапка)?
а) Договорна камата
б) Реалната вкупна цена на кредитот
в) Казнена камата

II. РАБОТНИ ЛИСТОВИ

Работен лист 1 - Самопроценка на финансиска писменост

Цел: Идентификувај каде се наоѓаш во моментот и кои се твоите најсилни и најслаби финансиски навики.

Инструкции: Заокружи од 1 до 5 (1 = воопшто не важи, 5 = целосно важи за мене)

Изјава	1	2	3	4	5
Ги познавам своите месечни приходи					
Ги следам трошоците редовно					
Имам краткорочни и долгорочни цели					
Избегнувам импулсивни купувања					
Разбирам што значи „вредност на парите низ време“					
Разбирам камата и ефективна каматна стапка (ЕКС)					
Имам фонд за итни случаи					
Правам разлика помеѓу потреби и желби					

Заклучок (пополнува учесникот):

Мои 2 најсилни страни:

1 _____

_____

2 _____

_____

Работен лист 2 - Опортунитетни трошоци: Скриените избори

Инструкции: Напиши една финансиска одлука што ја планираш. Потоа идентификувај што добиваш и што губиш ако ја направиш.

Одлука (пример: купување телефон, излегување, курс):

_____

_____

Што добивам? (краткорочно / долгорочно)	**Што губам (опуртунитетен трошок)**

Завршно прашање:

Дали вреди? Зошто?

Работен лист 3 - Одлука да купам или не?
Овој работен лист се користи пред било какво купување:

Прашање	Да	Не	Коментар
Дали е потребно?			
Дали ќе го користам најмалку 6 месеци?			
Дали имам поефтина алтернатива?			
Дали сум под емоционално влијание?			
Дали ја загрозува мојата финансиска цел?			

Работен лист 4 - Контрола на емоциите при трошење
Овој работен лист се користи пред било какво купување:

Инструкции: Пополни мини-дијаграм за твоите три последни импулсивни купувања.

Купување	Причина	Емоција во моментот	Последица	Како би постапил/а следниот пат?

Прашање за рефлексија:

Што научив од ова?

Работен лист 5 - Листа на моите приходи
Инструкции: Пополни ги твоите актуелни и потенцијални извори на приходи.

Тип приход	Моментална состојба	Колку месечно	Дали може да се зголеми
Редовни			Да / Не
Нередовни			Да / Не
Пасивни			Да / Не

Прашања за размислување:

1. Кој извор може најлесно да се зголеми?
2. Што би ми донело најбрз резултат?
3. Кој извор бара вложување?

Работен лист 6 - Контрола на трошоци: 30-дневен предизвик
Инструкции: Еден месец следи ги своите трошоци. Во листот стави ги само оние што сакаше да ги избегнеш.

Датум	Што купив	Колку чини	Зошто го купив	Дали беше потреба или желба
				П / Ж
				П / Ж
				П / Ж

По 30 дена одговори:

1. Колку непотребни трошоци имав?
2. Кои се најчестите „тригери“?
3. Што можам да сменам следниот месец?

Работен лист 7 - Контрола на трошоци: 30-дневен предизвик

Недела 1 - Следење трошоци
Водење дневник на потрошувачка.

Недела 2 - Елиминација на една лоша навика
Пр. кафе од 120 ден. дневно → 3.600 ден. месечно.

Недела 3 - Поставување SMART цел
Пр. „За 3 недели да заштедам 1.500 ден.“

Недела 3 - Буџет и анализа
Пресметка, заклучоци и споделување во група.

Работен лист 8 - Од цели до план: Буџет-модел 50/30/20
Инструкции: Пополнуваш според твоите месечни приходи.

Месечни приходи: _____ денари

Пресметка:
• 50% потреби → _____ ден.
• 30% желби → _____ ден.
• 20% заштеда → _____ ден.

Твоите 3 цели:

1 _____

_____

2 _____

_____

3 _____

_____

Што треба да променам за да стигнам до овие цели?

_____

_____

_____

_____

_____

Работен лист 9 - Фонд за итни случаи: Мојот тримесечен план
Инструкции: Прво пресметај ги просечните месечни трошоци.

Месечни трошоци: _____ денари
Потребен фонд (3 месеци): _____ денари

План за 90 дена

Недела	Колку ќе штедам	Извор на парите	Како ќе го намалам ризикот да ги потрошам
1			
2			
3			
4			

(се копира се за неделите 5–12)

Работен лист 10 - Анализа на задолжување: Дали кредитот вреди?
Инструкции: Пополни пред да земеш кредит или рати.

Производ: _____
Цена во готово: _____ ден.
Цена на рати: _____ ден.
Вкупно ќе платам: _____ ден.
Колкава е разликата? _____ ден.

Провери ги следните услови и заокружи:

Прашање	**Да**	**Не**
Дали ми е навистина потребен производот?		
Дали можам да го плаќам без стрес?		
Дали знам колку ќе платам на крај?		
Дали имам алтернатива?		

Прашање за заклучок:
Дали ќе го земам овој кредит? Зошто?

_____

_____

_____

_____

_____

Работен лист 11 - Личен финансиски профил
Учесникот пополнува табела:

Финансиска категорија	**Месечна сума**	**Белешки**
Приходи		
Фиксни трошоци		
Варијабилни трошоци		
Импулсивни трошоци		
Заштеда		

Прашања за анализа:

- Каде ти одат најмногу пари?
- Кои трошоци би ги намалил?
- Кои приходи можеш да ги зголемиш?
- Дали салдото е позитивно или негативно?

Работен лист 12 - Игра „Буџетски лавиринт“ (Симулација на вистински месец)
Цел: Да донесуваш финансиски одлуки под притисок како во реален живот.

Инструкции: Добиваш фиктивни месечни приходи: 12.000 денари Твоја задача е да можеш да преживееш месец без да паднеш во минус.

Трошоци (задолжителни):

Категорија	Цена
Храна	3.500 ден
Превоз	1.200 ден
Телефон	600 ден
Училишни / факултетски потреби	1.000 ден

Вкупно задолжително: 6.300 ден

Случајни настани (фрли коцка 2 пати):

Број на коцка	Настан	Трошок
1	Боледување	900 ден
2	Расипан полнач	800 ден
3	Роденден на другар	500 ден
4	Попуст - шанса за заштеда	- 300 ден
5	Импулсивно купување	700 ден
6	Дополнителна заработка	- 600 ден

Прашања:
1. Колку ти останаа пари? _____
2. Што би сменил следниот пат? _____
3. Кој настан те изненади најмногу? _____

Работен лист 13 - Мини-предизвик: 24-часовно правило (Самоконтрола за импулсивни купувања)
Инструкции: Секогаш кога сакаш да купиш нешто > 500 денари, мора да чекаш 24 часа.

Запиши 3 ситуации од следната недела.

Ситуација	Цена	Како се чувствував тогаш	Го купив ли нештото по 24 часа?	Зошто / Зошто не?
			Да / Не	
			Да / Не	
			Да / Не	

Рефлексија:
Што научив од предизвикот?

Работен лист 14 - Игра: „Скриени трошоци“ (откривање на ситни трошоци што се собираат)
Инструкции: Процени колку трошиш неделно на мали работи.

Вид купување	**Просечно по недела**	**Реален пример**	**Вкупно месечно**
Кафе			
Брза храна			
Апликации, филтри			
Случајни „ситници“			

Задача:
Собери ги месечните суми → _____ денари

Прашање:
Што би можел/а да добиеш доколку ги намалиш за 50%?

Работен лист 15 - Симулација „Твојот иден јас“ (финансиско планирање)
Инструкции: Замисли се за 2 години. Избери една од трите цели:

- Нов лаптоп
- Патување
- Курс/сертификација

Цена на целта: _____
Колку месеци имаш на располагање? _____

Пресметај:
1. Месечна заштеда = Цена / Месеци
Месечна сума: _____ денари

2. Колку реално можеш да издвоиш?
_____ денари

3. Што мора да смениш за да се приближиш до целта?

Работен лист 16 - Игра со карти: „Потреба или желба?“
Инструкции: Тренерот чита 10 карти (можеш да ги испечатиш). Ти треба да ги ставиш во една од двете колони

Потреби	Желби

Карти:

Нови патики | Лекови | Книга за училиште | iPhone 14 | Кафе надвор
Јавен превоз | Курс за вештини | Интернет | Подарок за другар

Прашање за рефлексија:

Која карта беше најтешка за класификација и зошто?

Работен лист 17 - Микро-симулација: „Трошам или инвестирам?“ (учење да се разликува купување од инвестиција)

Инструкции:

Реши дали следниве трошења се:

Т = Трошок или И = Инвестиција (во себе или иднината)

Активност	**Т / И**	**Образложение**
Купување слушалки		
Купување онлајн курс		
Нови патики за спорт		
5 пати излегувања неделно		
Книга за личен развој		

Работен лист 18 - Симулација „Кредит или во готово?“ (поврзано со задолжување)

Инструкции: Споредба на две сценарија.

Опција	**Во готово**	**Кредит**
Основна цена	_____	_____
Каматна стапка	/	_____
Месечна рата	/	_____
Период	/	_____
Вкупно плаќање	_____	_____

Прашања:

1. Колку повеќе чини кредитот? _____
2. Дали вреди? _____

Работен лист 19 - Игра „Финансиски Тетрис“ (распоредување трошоци)

Инструкции: На табелата се дадени „блокови“. Твоја задача е да ги наместиш така што вкупниот месечен трошок да не надмине 10.000 денари.

Блок	**Опис**	**Цена**
А	Излегување	3.500
Б	Храна	4.000
В	Превоз	1.200
Г	Козметика	1.800
Д	Технологија	2.500
Ѓ	Облека	2.200
Е	Курс	3.000

Избери само она што можеш да си дозволиш:
Ваш избор: А / Б / В / Г/ Д / Ѓ / Е
Вкупно: _____

Рефлексија:
Кој блок го жртвував и зошто?

_____

_____

_____

_____

_____

III. СТУДИИ НА СЛУЧАЈ И СИМУЛАЦИИ

Студија на случај 1 – „Финансиски лавиринт“

Леона, 19 години, е студентка која живее со ограничен месечен буџет. Секој месец добива 7.000 денари стипендија и дополнителни 2.000 денари од повремена работа. Иако вкупно располага со 9.000 денари, таа постојано се соочува со ист проблем, уште пред да дојде последната недела од месецот, парите и се веќе потрошени.

Проблемот: Леона не води сметка за своите трошоци и најчесто троши импулсивно. Излегува 3 до 4 пати неделно, а секој пат купува по нешто мало: сок, брза храна, евтина козметика, обетка, украс, „ништо страшно“, како што си мисли. Но проблемот не е во една обетка. Проблемот е во тоа што не гледа колку честопати ги повторува тие „мали“ купувања. Освен тоа, таа не користи апликација за следење на трошоци и ретко прави разлика меѓу тоа што навистина и треба и тоа што само го сака во моментот. Кога конечно решава да ги сумира своите импулсивни купувања, добива бројка што ја изненадува: дури 5.800 денари месечно се одлеваат на нешта што ниту ги планирала, ниту и биле неопходни.

Решението: Откако сфаќа дека проблемот е во навиките, Леона воведува неколку едноставни, но силни промени:

• **„24-часовно правило“** - за секое купување над 300 денари, чека еден ден. Во повеќето случаи, желбата исчезнува.

• **Апликација за следење на трошоци** - ја внесува секоја сметка, колку и да е мала. За првпат има јасна слика за тоа каде и одат парите.

• **Лимит за излегувања** - наместо 3–4 пати неделно, излегува два пати, со однапред одреден буџет.

• **Вклучува штедење** - секој месец одвојува фиксна сума за курс што одамна го сака, но никогаш „немала пари“ да го плати.

Резултатот: По три месеци, Леона ја споредува состојбата пред и по промените. Забележува дека стабилно штедела околу 3.000 денари секој месец, без да чувствува дека драматично го намалила квалитетот на живот. Единствената разлика е што сега има контрола — а со контролата доаѓа и финансиска сигурност.

Поента: Малите промени во навиките создаваат големи резултати кога млад човек конечно ќе ја види целата „слика“ на сопствените трошоци.

Студија на случај 2 – „Телефон со скриена цена“

Иван, 20-годишен студент, одамна посакувал нов телефон. Кога конечно го видел моделот што го сака, одлучил да го купи на рати, бидејќи месечната сума од 1.500 денари му изгледала „лесна за поднесување“. Продавницата нудела пакет на 36 рати, а продажниот агент му објаснил дека така „не мора да го чувствува трошокот одеднаш“. На прв поглед, ова му изгледало како одлична опција, секој месец ќе плаќа мал износ и веднаш ќе го користи телефонот. Но Иван не направил целосна пресметка. Што навистина плаќа Иван?

По детална проверка, тој открива дека:

• Месечна рата изнесува 1.500 денари
• Периодот на отплата е 36 месеци
• Вкупно плаќа износ од 54.000 денари.

Кога ја проверил вистинската цена на телефонот, сфатил дека уредот всушност чини 32.000 денари. Тоа значи дека дополнително плаќа 22.000 денари само во камата и скриени трошоци, а тоа е повеќе од половина од вредноста на телефонот.

Алтернативата што Иван не ја видел: Ако наместо тоа Иван решел секој месец да ги одделува 1.500 денари на штедење:

• по 36 месеци би имал 54.000 денари,
• би можел да го купи телефонот во кеш,
• би му останале уште 22.000 денари плус,
• и најважно од се, би избегнал трошоци за камата и не би имал долг.

Со дисциплина и трпение, наместо да плати многу повеќе, Иван би заштедил и стекнал навика на финансиска самоконтрола.

Поента: Ако не пресметаш однапред - лесно плаќаш повеќе. Без план, малите рати изгледаат невини, но носат големи трошоци. Вистинската цена секогаш се гледа кога ќе споредиш: кредит спрема штедење.

Студија на случај 3 – „Фонд што спасува"

Наталија има 20 години и штотуку почнала да работи со скратено работно време. Иако не заработува многу, решава секој месец дисциплинирано да одвојува по 1.000 денари во свој „фонд за итни случаи". Нејзината логика е едноставна: „Ако нешто тргне наопаку, сакам да имам барем мал финансиски штит."

Во првите неколку месеци, штедењето и изгледа бавно и не толку значајно. Но по една година, кога прави пресметка, согледува дека собрала 12.000 денари. Оддеднаш сумата и делува охрабрувачки, затоа што е резултат само на стабилна, мала навика, а не на големи одлуки.

Токму тогаш и се случува неочекуван трошок: телефонот и се расипува и поправката чини многу. Наместо да земе кредит, да користи картичка на рати или да позајмува, Наталија едноставно го користи својот фонд. Го покрива проблемот веднаш, без стрес, без камати и без долгови.

Ова искуство и покажува дека финансиската сигурност не доаѓа од висока заработка, туку од навики што создаваат заштита.

Поента: Мал фонд → голема сигурност → нула паника.

Студија на случај 4 – „Скриене трошоци"

Група ученици решаваат да направат заедничка финансиска анализа, со цел да откријат каде исчезнува нивниот месечен буџет. На прв поглед, сите мислеле дека трошат само на „важни" работи како на пр. храна, превоз, училишни материјали. Но кога ја направиле деталната пресметка, резултатите биле изненадувачки.

Откриле дека кај дури 80% од учениците постојат „необјаснети" трошоци, односно суми кои не можат точно да ги поврзат со некоја категорија. Просечниот износ на овие трошоци бил 2.200 денари месечно. Понатамошната анализа покажала дека најголем дел од нив потекнуваат од ситни, но чести импулсивни купувања: брза храна „во движење", слатки и грицки, купување апликации, филтри за социјални мрежи и мали игри.

Токму овие мали трошоци, кои сами по себе изгледаат безопасни, на крајот создаваат значително оптоварување врз буџетот на учениците. Кога групата заеднички вовела едноставно правило - дневен лимит за импулсивни купувања, ефектот бил видлив веднаш. Веќе во првиот месец, импулсивните трошоци се намалиле за 40%, што за повеќето ученици значело неколку илјади денари заштеда месечно.

Поента: Малите и незабележливи трошоци најчесто го рушат буџетот додека свесноста ги намалува.

Студија на случај 5 – „Приходи од три извори“

Стефан е 20-годишен студент кој секој месец мора внимателно да го организира својот буџет за да ги покрие трошоците за храна, превоз, материјали за факултет и повремени излегувања. За да има стабилни приходи, тој комбинира три различни извори на заработка.

1) Прв извор – викенд работа
Секој викенд Стефан работи во локално кафуле и заработува околу 5.500 денари месечно. Ова е неговиот најстабилен приход, бидејќи секој месец го добива во ист износ.

2) Втор извор – стипендија
Од факултетот добива 4.000 денари стипендија, што му помага да покрие дел од образовните и секојдневните трошоци. Овој извор е сигурен и не бара дополнителна работа.

3) Трет извор – дигитални задачи
Покрај тоа, Стефан повремено завршува мали онлајн задачи – дизајн, кратки текстови или едноставни административни задачи – и заработува 2.000 до 3.000 денари месечно, зависно од бројот на клиенти.

Промената што ја менува ситуацијата: По неколку месеци, кафулето каде што Стефан работи престанува да вработува викенд персонал. Тоа значи дека неговиот најголем фиксен приход во износ од 5.500 ден. едноставно исчезнува преку ноќ. Многу млади во ваква ситуација би западнале во финансиска криза, но кај Стефан тоа не се случува. Причината е што тој навреме создал диверзифициран буџет, односно истиот не зависел од само еден извор на пари. Благодарение на стипендијата и онлајн задачите, тој и понатаму може да ги покрива основните трошоци додека бара нова викенд работа. Наместо паника тој има време да донесе паметна одлука.

Поента: Разновидни приходи создаваат финансиска отпорност – кога еден извор ќе отпадне, другите те штитат од хаос.

Студија на случај 6 – „Краткорочно задоволство спрема долгорочна добивка“

Марија има 20 години и студира визуелни уметности. Секој месец, од џепарлакот и повремените приходи и останууваат околу 3.000 денари што ги троши на облека. Најчесто тоа се парчиња купени под импулс, како на пр. нешто што го видела на Instagram, попуст или моментален ентузијазам. Кога ќе се отвори ормарот, разбира дека голем дел од таа облека ја носи само еднаш, а дел никогаш.
Во исто време, Ана одамна размислува да се запише на курс по графички дизајн кој чини 9.000 денари. Тој курс би и овозможил да развие портфолио и да започне со фриленс задачи, нешто што и е голема желба. Но секогаш ја одлага одлуката со изговорот: „Немам доволно пари“.

Со мала анализа разбира дека парите ги има, само што тие тргнуваат во погрешна насока.

Прашања и одговори
1. Кои се нејзините опортунитетни трошоци?
Опортунитетен трошок на купување импулсивна облека е:
- пропуштена инвестиција во вештина
- пропуштена можност за идни приходи
- одложен професионален развој
- губење на шанса да создаде портфолио и фриленс работа

2. Какво е нејзиното финансиско однесување?
- импулсивно купување
- водено од емоција, не од план
- недостаток на приоритети
- нема јасна цел за парите

3. Што може да промени?
- да постави месечен лимит за облека
- да воведе „24-часовно правило“ за секоја куповна одлука
- да започне со едноставно следење на трошоците
- да ја пренасочи сумата што ја троши на облека кон курсот

4. Каква „паметна“ (SMART) цел може да постави?
„Ќе заштедам 9.000 денари за курс по графички дизајн до крај на следните 6 недели, така што секој месец ќе одвојувам најмалку 1.500 денари.“ (јасна, мерлива, достижна, релевантна и временски определена.)

5. За колку време би ја постигнала целта ако штеди 1.500 ден месечно?
9.000 ден / 1.500 ден = 6 месеци

Поента: Краткорочното задоволство не чини долгорочен развој. Кога парите ќе добијат цел, однесувањето се менува.

Студија на случај 7 – „Импулсивно купување технологија“

Игор има 20 години и неодамна решил да го купи најновиот модел на телефон кој го посакувал со месеци. Наместо да заштеди, избира опција „купи на рати“, што го чини 2.200 денари месечно. Во продавницата купувањето изгледа брзо, едноставно и безболно: само потпис, лична карта и телефонот веднаш го добива.
Но, Игор не ја прочитал детално документацијата. Во договорот постои клаузула за казнена камата за секое доцнење на уплата. Поради тоа што неговите приходи варираат, веќе два пати доцни по 10-12 дена. На крајот на месецот забележува дека ратата повеќе не е 2.200 туку 2.550 денари. Ситуацијата се повторува, а неговото месечно салдо станува негативно, односно трошоците му се поголеми од приходите.

Психолошкиот дел е уште посилен: Игор признава дека го купил телефонот затоа што бил под влијание на емоции, желба за статус, страв да не „заостанува“, и моментална возбуда. Купувањето било импулсивно, а не планско.
Сега мора да се соочи со последиците: растечки долг, стрес, намалена финансиска стабилност и ризик од уште поголеми трошоци доколку продолжи да доцни.

Одговори на поставените прашања
1. Кој теоретски концепт не го разбрал Игор?
→ Најверојатно: Ефективна каматна стапка (ЕКС) и временска вредност на парите. Не сфатил дека вистинската цена на телефонот е многу поголема од рекламната.

2. Кои импулсивни фактори влијаеле врз купувањето?
→ Емоционален порив, притисок од маркетинг, желба за статус, страв од пропуштање („FOMO“).

3. Какви последици ќе има?
→ Поголем долг, дополнителни камати, финансиски притисок, намалена ликвидност, ризик од финансиски хаос.

4. Што би направил ти на негово место?
→ Би ја анализирал реалната цена на производот, би проверил алтернативи (користен телефон, одложено купување, штедење), би ги прочитал сите услови и би направил буџет за да видам дали навистина го дозволувам трошокот.

5. Каков план може да му помогне?
→ 3 чекори:
o воспоставување месечен лимит и приоритети
o отплата на долгот по јасен распоред (можно и предвремено ако може)
o воведување „24-часовно правило“ за сите идни купувања над 1.000 денари

Поента: Анализирај пред да купиш. Биди свесен за скриените трошоци. Води сметка за импулсите пред да донесеш финансиска одлука.

Симулација 1 - „Една недела со ограничен буџет (2.200 денари)“

Учесниците добиваат сценарија:

• неочекуван превоз,
• роденденска прослава,
• трошок за училишни материјали.

Секој учесник треба да:

1. направи буџет,
2. ги рангира приоритетите,
3. пресмета салдо,
4. објасни што променил и зошто.

Симулација 2 - „Мој буџет — моја реалност“

Цел: Практична работа со личен буџет.

Учесникот добива:
• приходи: 11.000 денари месечно
• фиксни трошоци: 5.000
• варијабилни: 6.000

Задачи:
1. Да изработи буџет.
2. Да намали трошоци ако мора да заштеди 1.500 денари.
3. Да предложи 3 реални стратегии за штедење.

ДЕЛ 2.
ЈАВНИ ФИНАНСИИ

2.1 Што се јавни финансии?

Јавните финансии претставуваат систем на економски односи, институции и правила преку кои државата прибира средства, управува со нив и ги распределува за задоволување на општествените потреби. Во академски рамки, јавните финансии се поддисциплина на јавната економија и се врзуваат со поимите јавен интерес, фискална политика, прераспределба на доход, ефикасност и стабилизација. Но нивната суштина е многу поедноставна: тие го претставуваат начинот на кој државата одлучува што ќе финансира, како ќе го финансира и со кои приоритети ќе управува.

За младиот човек, јавните финансии не се „апстрактни таблици“ или „нивен проблем“ – тие се основата на секојдневниот живот. Без систем на јавни финансии, државата не би можела да обезбеди образование, ниту здравствена заштита, јавен превоз, локални патишта, културни програми, спортски сали, паркови, стипендии или поддршка за младински организации. Секој автобус, секој наставник, секој парк, секоја болница и секоја државна институција опстојува благодарение на јавните финансии.

Во теоријата на јавни финансии се разгледуваат три основни функции на државата:

1. Алокациска функција – државата ги обезбедува јавните добра и услуги што пазарот не може или не сака да ги обезбеди на соодветно ниво.
2. Дистрибутивна функција – државата интервенира за да обезбеди поголема правичност, со прераспределба на средства преку даноци, субвенции и социјални програми.
3. Стабилизациска функција – државата ја одржува економската стабилност: инфлација, невработеност, економски циклуси, јавен долг.

Овие три функции се теоретската основа на јавните финансии, но за младите, нивната практична улога е многу поочигледна: тие го дефинираат квалитетот на животот.

Кога државата ефикасно управува со јавните финансии, се создава околина во која младите можат да учат, да се движат, да живеат, да се развиваат и да учествуваат во општеството. Кога не е така, последиците се чувствуваат во нефункционални институции, недоволна инфраструктура, ограничени можности и ниска доверба во системот.

2.2 Потреба од јавните финансии

Јавните финансии постојат затоа што општеството мора да организира колективни услуги што не можат да се обезбедат преку индивидуален пазарен избор. На пример, приватната фирма нема да гради улично осветлување само затоа што е „корисно за сите“, ниту пак некој би плаќал влезница за да користи воздух или безбедност. Економијата ги нарекува овие добра „јавни добра“ – добра од кои никој не може да биде исклучен и кои не се исцрпуваат со употреба.

Системот на јавни финансии служи за:

2.2.1 Финансирање јавни добра и услуги

Јавните добра се клучни за колективното функционирање на државата. Во ова спаѓаат:
• патишта и мостови,
• јавен превоз,
• здравствени услуги,
• безбедност (полиција, армија),
• судство,
• образовни институции,
• паркови, улици и водовод,
• заштита на животната средина.

За младите, ова значи: подобри училишта, повисок квалитет на наставата, безбедни улици, можности за спорт, здравје достапно за секого, итн.

2.2.2 Економска стабилизација

Во време на инфлација, криза или економски шокови, државата мора да интервенира. Тоа го прави преку:
• фискални стимулации,
• контрола на јавните расходи,
• управување со јавниот долг,
• стратешки инвестиции.

Кога има криза: државата мора да вложи повеќе. Кога економијата расте: државата треба да штеди. Ова создава рамнотежа која ја штити економијата од големи турбуленции.

2.2.3 Социјална рамнотежа

Јавните финансии се инструмент за поддржување на:
• ранливи групи,
• студенти,
• деца,
• семејства со низок приход,
• лица со попреченост,

• невработени,
• младински програми.
Социјалната поддршка е знак на хумано општество. Таа обезбедува „мрежа на сигурност“, за никој да не остане без основни услови за живот.

2.2.4 Развој и долгорочни инвестиции

Државата не е само потрошувач – таа воедно е и инвеститор: во образование, наука, иновации, енергетика, дигитализација и инфраструктура. Овие инвестиции го дефинираат идниот развој на целата економија.

Вежба 1 - „Јавни добра околу мене“

Задача: Направете листа од 10 јавни добра што ги користите во вашата општина.

Прашања за анализа:
• Кои јавни добра ги користам секојдневно?
• Дали се во добра состојба?
• Кои треба итно да се подобрат?
• Зошто државата треба да ги финансира?

2.3 Приходи во јавните финансии – од каде доаѓаат парите во државниот буџет?

Приходите во јавните финансии претставуваат основа на целиот фискален систем. Државата не може да троши ако не прибира, и не може да инвестира ако нема стабилни извори. Приходите се делат на даночни, неданочни, задолжувања и донации.

2.3.1 Даноци

Даноците претставуваат задолжителни давачки што граѓаните и претпријатијата ги плаќаат за финансирање на јавните добра и услуги. Тие се главен извор на средства за државата. Економски гледано, даноците се инструмент за прераспределба и стабилизација.

Најважни видови даноци се:
• Данок на доход – од плати, хонорари, приходи
• Данок на добивка – претпријатија
• Данок на Додадена Вредност (ДДВ) – најраспространет потрошувачки данок
• Акцизи – горива, алкохол, тутун
• Увозни и извозни давачки.

ДДВ е еден од најголемите извори на приходи, бидејќи секој го плаќа – секојпат кога купува нешто. За младите, ова е директен пример: цената на кафе, патување, облека – секогаш содржи ДДВ.

2.2.4 Неданочни приходи

Ова се приходи што не се даноци, а доаѓаат од:
- административни такси,
- казни и глоби,
- концесии (природни ресурси),
- услуги на јавни институции.

Овие приходи се нестабилни, но се значаен дел за буџетите на општините.

2.3.3 Јавни заеми

Кога приходите не се доволни, државата се задолжува.
Ова може да биде:
- домашен долг (кон банки, со издавање на обврзници),
- надворешен долг (кон меѓународни финансиски институции).

Задолжувањето не е лошо само по себе – ако парите се вложуваат во продуктивни проекти. Но неконтролираното задолжување создава долг, камати и оптоварување за идните генерации.

2.3.4 Донации и меѓународни фондови

Особено важни за мали економии - грантови, програми, развојни фондови.

Вежба 2 - Од каде доаѓаат парите?

Извор на приход	Дали е данок	Пример	Улога
Данок на доход	✓	плата	финансира услуги
ДДВ	✓	секое купување	најголем буџетски приход
Такси	✗	лични документи	дополнителен приход
Царина	✓	увоз	штити домашна економија
Донации	✗	проекти	развој

2.4 Структура и логика на јавните расходи - каде одат парите?

Јавните расходи претставуваат една од највидливите компоненти на јавните финансии и истовремено се најосетливиот дел од фискалниот систем. Ако приходите ги покажуваат можностите на државата, расходите ја покажуваат препознатливоста на нејзините приоритети. Секоја буџетска ставка, почнувајќи од плата на наставник, до изградба на нов пат или модернизација на болница претставува носење на одлука, вредност и политичка порака.

Во економската теорија, јавните расходи се групираат според (1) нивната намена, (2) според економската класификација, (3) според институциите што ги спроведуваат и (4) според степенот на нивната флексибилност. Кај младите, пак, ова прашање се појавува како многу конкретна дилема: „Каде точно одат даноците што ги плаќам кога купувам нешто?“ или „Зошто училиштата немаат доволно опрема, ако секоја година се издвојуваат средства?“. Затоа, важно е да се разбере структурата на расходите.

2.4.1 Тековни расходи

Тековните расходи се оперативни трошоци кои се неопходни за функционирање на државата. Тие не создаваат нови објекти или долгорочна вредност, но овозможуваат системот да продолжи да работи секој ден.

Овие расходи вклучуваат:
• плати за јавниот сектор (наставници, лекари, административни службеници, полиција),
• трошоци за здравствени услуги (лекови, третмани, одржување на болници),
• трошоци за образовни институции (училишни комуналии, материјали, наставен кадар),
• административни трошоци (канцелариски материјал, ИТ услуги, одржување).

Во академската анализа, тековните расходи се нарекуваат „неконструктивни расходи“, бидејќи сами по себе не носат долгорочен економски ефект. Но тоа не значи дека се непотребни. Напротив, без нив државата би останала нефункционална. За младите, тековните расходи значат посветени наставници, достапни лекари, чисти училишта, отворени институции, со еден збор основните работи што го прават животот нормален. Проблемот настанува кога тековните расходи стануваат претерано големи и го „јадат“ буџетот за инвестиции, што создава стагнација.

2.4.2 Капитални инвестиции

Капиталните расходи создаваат долгорочни вредности и се најзначајниот двигател на долгорочниот економски раст. Тие вклучуваат:

• изградба на патишта, мостови, улици,
• реконструкција на болници и училишта,
• дигитализација на јавните системи,

• енергетски проекти,
• инвестиции во наука и иновации.

Овие расходи создаваат капитална вредност што останува за генерации. Тоа значи дека секоја инвестиција (ако е коректно направена) ја зголемува продуктивноста на економијата и го подобрува стандардот на живот.

Младите го чувствуваат ова најдиректно:
- подобри патишта значи побрзо движење и поголема безбедност,
- подобри училишта значи подобри услови за учење,
- енергетски проекти значи пониски трошоци и поголема стабилност.

Клучниот академски предизвик кај капиталните расходи е нивната ранливост на корупција. Поради големото количество пари што се вртат, капиталните инвестиции често се наоѓаат во фокусот на ризици од местење тендери, фаворизирање фирми и надувување цени. Токму затоа транспарентноста во капиталните расходи е суштинска за доброто управување со јавните финансии. Оваа тема подлабоко е опфатена во наредното поглавје на овој Модул.

2.4.3 Трансфери и социјални програми

Овој сегмент од расходите се однесува на:
• пензии,
• детски додатоци,
• социјална помош,
• субвенции,
• поддршка за студенти и млади,
• грантови и програми за вработување.

Социјалните трансфери се најосетлив дел од буџетот, затоа што се поврзани со животниот стандард на најранливите групи. Во теоријата на јавни финансии, овие расходи имаат и економска и хумана функција бидејќи ја намалуваат сиромаштијата, го зголемуваат учеството на луѓе на пазарот на труд, ја стабилизираат потрошувачката, ја намалуваат нееднаквоста, итн.

За младите, социјалните трансфери често се видливи преку: студентски стипендии, субвенции за превоз, младински програми за вработување, поддршка за младинско претприемништво, итн. Овие програми имаат силен ефект врз долгорочната мобилност и можностите за развој.

Вежба 3 - „Ти си министер за финансии“

Секој учесник добива 100 „буџетски единици“ и мора да ги распореди во шест сектори
• образование
• здравство
• социјална заштита
• инфраструктура
• безбедност
• екологија

Прашања:
• Кој сектор доби најмногу пари?
• Каде мораше да скратиш?
• Што е твојот приоритет?

2.5 Концепт на ефикасност и ефективност во јавните расходи

Јавната администрација не може да користи мерка профит како приватните претпријатија. Затоа, во јавните финансии се користат две важни економски категории:

1) Ефикасност
Ефикасноста означува дали државата ги користи ресурсите рационално, без расфрлање, дуплирање трошоци, непотребни набавки.

2) Ефективност
Ефективноста означува дали расходите ја постигнуваат целта.

На пример:
– ако државата инвестира во ново училиште, дали тоа значи дека образовните резултати се подобруваат.
– ако купи нови апарати во болници, дали се намалува времето на чекање.

Во многу земји, најголемиот проблем не е недостаток на пари, туку неефикасното трошење.

Во академската литература ова се нарекува „фискален простор што се губи“, односно простор што би се добил со подобро управување, без да се зголемуваат даноците.

2.5.1 Практични примери на неефикасно трошење што ги засега младите

Во продолжение се дадени неколку практични примери на неефикасно трошење што ги засега младите:

(1) Неквалитетни училишни реновирања – истите училници се реновираат секоја година затоа што работата не е извршена квалитетно.
(2) Купување опрема што никој не ја користи – компјутери во училиштата што се чуваат во ормар.
(3) Спортски терени што се градат, но не се одржуваат, и како резултат стануваат нефункционални за многу краток период од 1 до 2 години.
(4) Локални проекти што не одговараат на потребите на младите, како на пр. проекти за „генерални културни манифестации", наместо нови работилници, библиотеки или зони за учење.

Овие примери покажуваат дека секој денар во буџетот на државата има своја тежина и дека јавните финансии имаат директна врска со животот на младите.

2.6 Буџетот како главен инструмент на јавните финансии

Буџетот е основниот документ преку кој државата ја планира, организира и врши распределба на јавните ресурси. Тој не е само табела со приходи и расходи, туку комплексен инструмент кој ги претставува стратешките општествени приоритети. Во економската теорија, буџетот се третира како фискален план кој ја определува насоката на јавните политики во период од една година (годишен буџет) или повеќе години – најчесто 3-5 години (среднорочна фискална рамка).

Буџетот е најважниот политички документ во државата затоа што ја изразува волјата на владата, и кој покажува што ќе се финансира, како ќе се финансира и со какви очекувани резултати. Тој има и симболичка и практична функција: симболичка затоа што дефинира вредности (на пример: дали образованието е приоритет), а практична затоа што распределува реални ресурси што влијаат врз секојдневниот живот.

Во суштина, буџетот ги одговара следните три прашања:
1. Колку пари ќе собереме?
2. На што ќе ги потрошиме?
3. Како ќе ги распределиме меѓу приоритетите?

Додека за економистите буџетот е аналитичка рамка, за младите тој е поим што објаснува зошто нивното училиште нема нови компјутери, зошто градскиот превоз е субвенциониран или зошто студентските домови се обновуваат, итн. Со други зборови, буџетот е секојдневниот „скриен механизам" кој одлучува за условите во кои живеат младите.

2.6.1 Фази на процесот за подготовка на буџетот

Процесот на подготовка на буџетот поминува низ неколку фази:

1) Планирање и програмирање
Министерствата одредуваат потреби, програми и проекти. На пример:
- Министерството за образование дефинира колку средства се потребни за плати, објекти, дигитализација, ученици и наставници, итн.
- Локалните самоуправи бараат средства за улици, јавни простори, спортски сали, итн.

2) Консолидација и усогласување
Министерството за финансии ги прегледува барањата и одлучува што ќе биде одобрено.
Барањата секогаш се поголеми од можностите и затоа велиме дека овој процес е „борба за приоритети".

3) Усвојување во Собрание
Буџетот станува закон со негово усвојување во Собранието (Парламент). Ова е моментот кога јавноста најмногу може да реагира, иако учеството на граѓаните е често ограничено и тоа воглавно преку нивните претставници во Собранието.

4) Извршување на буџетот
После усвојувањето институциите можат да ги трошат одобрените средства. Овде настануваат најголемите ризици за неефикасност или корупција.

5) Надзор и ревизија
Државната ревизија проверува дали парите биле потрошени законски и рационално. Овој циклус се повторува и се одвива секоја година.

2.6.2 Рамнотежа меѓу приходи и расходи

Во економската теорија, буџетот може да биде:
• урамнотежен (приходи = расходи),
• дефицитарен (расходи > приходи),
• суфицитарен (приходи > расходи).

Современите држави најчесто имаат буџетски дефицити, особено поради јавните потреби и кризи. Но долготрајните дефицити водат кон: зголемување на јавниот долг, поголеми каматни плаќања, намален фискален капацитет за инвестиции, опасност од финансиска нестабилност, итн. Високи дефицити денес значат повисоки даноци или помали можности за младите во иднина.

2.6.3 Јавен долг

Јавниот долг се создава кога државата троши повеќе отколку што прибира. Тоа е кумулативна сума на сите претходни буџетски дефицити минус суфицитите. Долгот е составен од: (1) домашен долг – од домашни банки, инвеститори и државни обврзници, и (2) надворешен долг – меѓународни институции, странски банки и кредити. Во економската теорија, јавниот долг е алатка за стабилизација, но има и ризици ако расте премногу како што се:

1. зголемени каматни трошоци што како последица има помал простор за јавни услуги
2. намалена кредитна доверба што како последица значи дека државата потоа позајмува поскапо
3. ризик од фискална криза
4. оптоварување на идните генерации со долгови
5. ограничување на инвестициите.

Младите го чувствуваат долгот индиректно преку повисоки идни даноци, поголеми ограничувања, помалку можности за развој, итн.

Јавниот долг станува опасен кога: расте побрзо од економијата (БДП), нема јасна намена (во случај кога финансира потрошувачка наместо инвестиции), државата го користи за краткорочни политички цели, каматните плаќања стануваат премногу големи, итн. За да се спречи ова, академската литература препорачува фискална дисциплина, среднорочно планирање, транспарентност, јасна стратегија за задолжување.

Вежба 4 - „Јавен долг – добар или лош?“

Определете дали следните позајмувања се оправдани:

1. Позајмица за нова болница
2. Позајмица за плати во администрација
3. Позајмица за модернизација на училиштата
4. Позајмица за нови возила за министри

За секоја ставка определете:
- Дали создава вредност?
- Дали е нужност или луксуз?

2.1 Транспарентност и фискална дисциплина при управувањето со јавните финансии

2.7.1 Транспарентност – клучната компонента за доверба во јавните финансии

Транспарентноста е основа на добро управување со јавните финансии. Во академската и практичната литература, транспарентност значи: достапност на информациите, разбирливи податоци, активно објавување на буџетски документи, јасни извештаи за трошење, вклученост на јавноста. За младите, транспарентноста има многу конкретна форма: да можат да видат каде оди секој денар, да разберат зошто некои програми се финансираат, а други не, да имаат пристап до јавни набавки, да учествуваат во буџетски процеси преку младински совети или јавни консултации.

Современите трендови поттикнуваат: отворени податоци, буџетски портали, можност за онлајн следење на јавните набавки, графички прикажани трошоци, младински буџетски форуми, итн. Транспарентноста не е само демократска обврска, тоа е истовремено и економска алатка за подобрување на ефикасноста. Кога граѓаните следат, институциите работат подобро.

2.7.2 Значење и важност на фискалната дисциплина

Фискалната дисциплина претставува одговорно управување со јавните ресурси со цел да се избегнат прекумерни трошоци, нерационални инвестиции и непродуктивни јавни долгови. Во теоријата таа се гледа како „рамнотежа меѓу тековните потреби и одржливоста на системот“, што значи државата треба да обезбеди доволно средства за услуги, но без да ја оптовари идните генерации. За младите фискалната дисциплина е суштинска затоа што влијае врз идните даноци и обврски, ја определува способноста на државата да финансира образование, иновации, спорт, култура и програми за младинско вработување, влијае врз цените на основните услуги, итн.

Недисциплинирана фискална политика обично резултира со брзо зголемување на јавниот долг, инфлација, намалување на јавни услуги и зголемување на социјалната нееднаквост. Од друга страна одржливата фискална политика пак создава стабилна економска средина во која младите имаат поголема предвидливост и повеќе можности за развој.

2.7.3 Добро управување со јавните финансии од страна на институциите

Во теоријата на јавен менаџмент, доброто управување со јавните финансии зависи од три клучни групи институции:

1. Институции за планирање и буџетирање

Овие тела одредуваат приоритети, изготвуваат буџет и ги координираат фискалните политики. Тука обично спаѓаат: министерства за финансии, секторски министерства, единиците на локалната самоуправа. Главни предизвици се: несоодветна анализа, недостиг на податоци, политички влијанија и недоволно долгогодишно планирање.

2. Институции за надзор и ревизија

Овие институции се корективниот механизам на системот. Тие вклучуваат: државни ревизори, инспекторати, парламентарни комисии, независни тела (како антикорупциски комисии). Нивната улога е да ја одржат законитоста, ефикасноста и транспарентноста. Кога надзорот е слаб, јавните финансии стануваат ранливи на корупција, проневери и клиентелистички практики.

3. Судски и регулаторни институции

Овие тела осигуруваат дека незаконските активности се санкционираат. Тука спаѓаат: судови, обвинителства, финансиска полиција, регулаторни тела за јавни набавки и конкуренција (на пр. Биро за јавни набавки). Без ефективно судство, дури и најдобриот фискален систем останува без заштита.

2.8 Вклучување на граѓаните и младите во процесот на управување со јавните финансии

2.8.1 Вклучување на граѓаните – четвртиот столб на системот

Современите теории за јавни финансии признаваат дека активното граѓанско учество е подеднакво важно како институционалната контрола. Граѓаните можат да влијаат врз: локални буџети, јавни набавки, јавни политики за млади, мониторинг на инфраструктурни проекти, транспарентност на трошењето. Особено значајни се младите, кои преку својата дигитална писменост и ангажираност создаваат притисок за отчетност. Тие можат да користат алатки и платформи за т.н. „дигитален надзор“: следење на тендери, читање ревизорски извештаи, анализа на буџетски ставки, јавно коментирање на предлог буџети. Оваа „четврта моќ“, граѓанскиот надзор, стана суштински елемент на демократијата во 21 век.

2.8.2 Учеството на младите во јавните финансии

Младите не треба да бидат пасивни набљудувачи. Тие можат активно да се вклучат во: локални буџетски расправи, младински совети во општините, мониторинг на јавни набавки, учество во граѓански иницијативи, предлози за локални проекти,

итн. Истражувањата покажуваат дека кога младите се вклучени во процесите на буџетирање, нивната доверба во институциите се зголемува, а и политиките повеќе ги одразуваат нивните приоритети (едукација, мобилност, култура, спорт, дигитални услуги).

2.8.3 Влијание на јавните финансии врз младите

Иако често звучат „далечно“, јавните финансии се секојдневно присутни во животот на младите. На пример:

1. Образование: Средствата за училишта, факултети, стипендии, студентски домови и дигитални алатки зависат од буџетските издвојувања.
2. Мобилност и превоз: Субвенциите за јавен превоз, патната инфраструктура и велосипедските патеки се директно финансирани од јавните приходи.
3. Можности за вработување: Фискалната политика влијае врз програмите за развој на младинско претприемништво, повици за грантови и обуки.
4. Култура, спорт и младински центри: Овие услуги постојат само ако јавните буџети ги поддржуваат.
5. Животен стандард: Инфлацијата, цените, даноците и субвенциите влијаат врз секојдневните трошоци на младите.

Младите често се директни корисници на јавни услуги, но истовремено се и идни даночни обврзници. Затоа е важно добро да ги разберат механизмите на јавните финансии.

2.9 Заклучок

Системот на јавни финансии претставува врска помеѓу државните институции, граѓаните и економијата. Тој функционира ефикасно само ако:

- приходите се прибираат на фер начин,
- расходите се распределуваат рационално,
- надзорот е независен,
- јавниот долг е одржлив,
- политиките се транспарентни,
- младите се активно вклучени.

Преку стекнување знаење за јавните финансии, младите стануваат не само информирани граѓани, туку и катализатори на промени, кои можат да промовираат отчетност, транспарентност и праведност во општеството.

ПРАКТИЧНИ ВЕЖБИ

I. КВИЗОВИ

Квиз 1: Основи на јавните финансии (10 прашања)

Тип: 1 точен одговор

1. Јавните финансии најдобро се опишуваат како:
а) Приватно управување со пари
б) Систем за прибирање и трошење јавни средства
в) Начин на инвестирање во хартии од вредност

2. Главен извор на приходи во државата:
а) Донации
б) Даноци
в) Хуманитарни фондови

3. Капитални расходи се:
а) Трошоци за канцелариски материјал
б) Инвестиции во инфраструктура и објекти
в) Исплати на плати

4. Што е буџет?
а) Лична белешка
б) План за приходи и расходи на државата
в) Договор за кредит

5. Трансфери и субвенции се дел од:
а) Капитални инвестиции
б) Социјални расходи
в) Пазарен долг

6. Пример за јавна услуга:
а) Образование
б) Приватна клиника
в) Осигурување

7. Што значи јавен долг?
а) Долг на граѓаните
б) Долг за приватни компании
в) Вкупните задолжувања на државата

8.Цел на ревизијата е:
а) Маркетинг
б) Даночна едукација
в) Контрола и законитост на трошењето

9. Зошто транспарентноста е важна?
а) За подобро рекламирање
б) За доверба, отчетност и спречување злоупотреби
в) За забава

10. Младите најмногу ги чувствуваат јавните финансии преку:
а) Надворешна политика
б) Школи, превоз, програми за млади
в) Берзи

Квиз 2: Буџет и јавен долг (5 прашања)

1. Државата создава дефицит кога:
а) Приходи = расходи
б) Расходи > приходи
в) Приходи > расходи

2. Кој сектор најчесто добива најмногу пари?
а) Образование и здравство
б) Маркетинг
в) Забава

3. Јавниот долг станува опасен кога:
а) Се намалува редовно
б) Расте побрзо од економијата
в) Не се зема кредит

4. Фискална дисциплина значи:
а) Нема трошење
б) Одговорно планирање и контрола
в) Намалување на плати

5. Што претставува „отворен буџет“?
а) Буџет поставен во музеј
б) Јавно достапни податоци онлајн
в) Буџет без контрола

Квиз 3: Јавни финансии (10 прашања)

1. Што значи „јавни финансии“?
2. Кои се најважните јавни добра?
3. Што претставува буџет?
4. Што се вика кога државата троши повеќе од што собира?
5. Наведи три типови даноци.
6. Наведи два тековни расходи.
7. Наведи два капитални расходи.
8. Зошто постојат неданочни приходи?
9. Што значи јавен долг?
10. Која е главната цел на јавните финансии?

Квиз 4 - Јавни финансии (10 прашања со точни одговори)

1. Јавните финансии го финансираат:
а) Луксузни производи
б) Јавни добра и услуги
в) Приватни фирми

2. Најголем извор на јавни приходи:
а) Даноци
б) Дојава
в) Игри на среќа

3. Капитални расходи се:
а) Плати
б) Рачни материјали
в) Инвестиции во објекти со долгорочен ефект

4. Што е буџет?
а) План за тоа колку државата ќе прибира и ќе троши
б) Кредитен извештај
в) Маркетиншка кампања

5. Што претставува јавен долг?
а) Награда
б) Подарок
в) Збир на сите задолжувања на државата

6. Што е ревизија?
а) Казна
б) Проверка на законитост и исправност на трошењето
в) Даночен апел

7. Трансфери во буџетот вклучуваат:
а) Купување станови
б) Пензии, детски додатоци, субвенции
в) Пари за казни

8. Зошто транспарентност е важна?
а) За забави
б) За да има доверба и контрола
в) Да има хаос

9. Младите најчесто ги чувствуваат јавните финансии преку:
а) Школи, превоз, субвенции, програми
б) Банкарски камати
в) Донаторски фондови

10. Буџетскиот процес завршува со:
а) Забава
б) Почнување на избори
в) Ревизија и извештаи

II. РАБОТНИ ЛИСТОВИ

Работен лист 1: Јавни приходи – класификација

Задача: Поделете ги следните ставки во 4 групи:

(Даноци, Неданочни приходи, Заеми, Донации)

- ДДВ
- Акциза за гориво
- Кредит од Светска банка
- Административни такси
- Увозни царини
- Грант за зелени зони
- Приходи од концесии
- Продажба на државно земјиште

Даноци	Неданочни приходи	Заеми	Донации

Работен лист 2: Расходи – потреби и приоритети

Задача: За секоја ставка означи:

(Тековен / Капитален / Социјален расход)

1. Плати за наставници
2. Изградба на нова болница
3. Субвенции за млади земјоделци
4. Купување ИТ опрема
5. Пензии
6. Реновирање спортски тер

Тековен расход	Капитален расход	Социјален расход

Работен лист 3: Младите и јавните финансии

Пополни ги следните полиња:

1. Како јавните финансии влијаат врз моето секојдневие?
2. На кои јавни услуги најмногу се потпирам?
3. Што би подобрил во локалниот буџет?
4. Како би можел да се вклучам во буџетскиот процес?

III. ИГРА: „БУЏЕТСКИ ДЕТЕКТИВИ“ (ЗА ОБУКА)

Учесниците се делат во групи. Секоја група добива „ќеси“ со 20 мешани буџетски ставки (на пример: субвенции, плати, тендери, трошоци за репрезентација, патишта, стипендии).

Цел: учесниците треба да ги распределат во вистинската категорија:

- Приходи
- Тековни Расходи
- Капитални расходи
- Социјални расходи
- Сомнителни ставки

На крај обучувачот модерира дискусија за сомнителните буџетски ставки.

ДЕЛ 3.
КОРУПЦИЈА ВО ЈАВНИТЕ ФИНАНСИИ

3.1 Вовед и значење на терминот корупција во јавните финансии

Корупцијата во јавните финансии претставува еден од најопасните феномени во секое општество, бидејќи директно ги напаѓа ресурсите кои треба да обезбедат јавни услуги, развој и квалитет на живот. Иако често се претставува како „висока политика“, корупцијата во врска со државните пари е многу поблиску до секојдневието на младите отколку што изгледа: влијае врз училиштата кои ги посетуваат, болниците кои ги користат, патиштата по кои се движат, цените кои ги плаќаат, можностите за вработување, па дури и врз тоа дали ќе останат во земјата или ќе заминат.

Кога системите за управување со јавни финансии се сериозно нарушени од коруптивни практики, државата губи способност да планира, инвестира и обезбедува фер и квалитетни јавни услуги. Тоа создава општа недоверба во институциите и поттикнува циклус на апатија, снаодливост по „неформални канали“ и иселување.

Затоа, разбирањето на корупцијата во јавните финансии не е само тема за експерти или правници, туку тоа е предуслов за изградба на свесни, активни и одговорни млади граѓани кои знаат да препознаат ризик, да постават прашања и да бараат отчетност.

Корупцијата во јавните финансии се појавува кога индивидуи, групи или институции ја злоупотребуваат моќта или службената позиција со цел да извлечат приватна корист од јавни пари. Овој тип на корупција е особено штетен затоа што: се однесува на средства кои му припаѓаат на целото општество, често е добро прикриен низ сложени административни процедури, вклучува повеќе фази и учесници, создава повторувачки, системски штети кои траат со години.

Управувањето со јавни финансии опфаќа неколку клучни процеси: прибирање приходи, буџетско планирање, трошење, јавни набавки, сметководство, контрола и ревизија. Корупцијата може да се појави во секоја од овие фази. Со други зборови, каде и да има пари, моќ и одлуки, постои и ризик да се појави злоупотреба.

3.2 Циклус на јавните финансии и области на појава на можни злоупотреби

За да се разбере корупцијата, важно е најпрво да го разбереме целиот процес на движење на државните пари.

3.2.1 Фаза 1 - Прибирање на јавни приходи

Државата прибира средства преку даноци, такси, царини, надоместоци и задолжувања.
Во оваа фаза се појавуваат коруптивни ризици кога службеници, инспектори или даночни управи „затвораат очи“ пред непријавени приходи на претпријатија, договараат намалени даночни обврски во замена за мито, дозволуваат шверц или избегнување царина, прикриваат реална бројка на трансакции, фаворизираат претпријатија што треба да платат глоба.

Овие активности прават огромна штета, бидејќи намалени приходи значат помалку пари за училишта, здравство, транспорт, инфраструктура или младински програми.

3.2.2 Фаза 2 - Буџетско планирање

Ова е една од најчувствителните фази, бидејќи тука се одлучува каде ќе одат парите на граѓаните следната година. Корупцијата се јавува кога се фаворизираат проекти без економска оправданост, се додаваат средства на „политички сигурни“ општини, намерно се создаваат прекумерно буџетирани капитални проекти, се креираат програми со цел одредена група да профитира, а не граѓаните.

Корупцијата во планирањето е најопасна, затоа што остава долгорочни последици, со еден збор го менува начинот на кој државата функционира.

3.2.3 Фаза 3 - Јавни набавки

Јавните набавки се „топ точка“ или најризичната точка за корупција. Огромни суми на пари се трошат тука и затоа ова е најатрактивната зона за влијание.

Примери на корупција во јавните набавки се: тендери пишувани за конкретно претпријатие, фиктивни конкурси со само едно „предодредено“ претпријатие, договори со многу поголема цена од пазарната, плаќање за услуги што никогаш не се извршиле, прикривање информации за набавката, злоупотреба на итни постапки за да се избегне транспарентност, итн.

Јавните набавки не се само „пари“, тоа се во превод лекови, патишта, училишта, превоз, дигитални системи. Кога набавките се корумпирани, граѓаните добиваат скапи и неквалитетни услуги.

3.2.4 Фаза 4 - Сметководство и финансиско известување

Оваа фаза честопати се гледа како техничка, но тука се појавуваат прикриени манипулации како на пр. вештачко „местење“ на сметки, измислени фактури, неевидентирани расходи, проекти кои во систем постојат „само на хартија“, уништување документација, итн.

Ова создава привид дека сѐ е во ред, додека всушност се крие огромна штета.

3.2.5 Фаза 5 - Контрола и надзор

Последната фаза е најважниот механизам за спречување корупција, но ако е корумпирана, системот станува „заробен“. Како ризици тука се појавуваат: ревизори кои не пријавуваат наоди, контролни тела под политички притисок, институции кои намерно не реагираат, собранискиkомисии кои ги игнорираат извештаите, итн.

Ова веднаш создава „затворен круг“, корупцијата се повторува затоа што никој не ја сноси одговорноста.

Активност 1 - „Лови коруптивен ризик“

Цел: Да им се помогне на младите да развијат способност за препознавање корупциски ризици и сомнителни ситуации во управувањето со јавните финансии.

Преку оваа активност тие учат како да гледаат „зад сцената“, односно да ги поврзат процесите, фазите, актерите и последиците. Кога младите ја разбираат логиката на системот, полесно препознаваат кога нешто „не е во ред“.

Како се изведува активноста:
1. Учесниците се делат во мали групи (3–5 лица).
2. Секоја група добива едно кратко сценарио кои се однесува на:
    - о даноци
    - о јавни набавки
    - о буџетски распределби
    - о исплати
    - о инфраструктурни проекти
    - о субвенции или грантови
3. За секое сценарио младите треба да анализираат четири прашања:

Прашања за анализа:
1. Дали постои корупциски ризик?
    - о Што е сомнително?
    - о Што одстапува од нормалната практика?

2. Во која фаза од Управување со јавните финансии (УЈФ) би се појавил ризикот? Може да биде во:
    - о планирање,
    - о буџетирање,
    - о јавни набавки,
    - о извршување на буџет,
    - о надзор, ревизија или известување.

3. Кој има корист од ситуацијата?
   - Одредено претпријатие?
   - Поединци во институцијата?
   - Политички актери?
   - Надворешни лица?

4. Кој е оштетен?
   - Буџетот (т.е. сите граѓани)
   - Училиштата, болниците, младинските програми
   - Локалната заедница
   - Млади (кои остануваат без ресурси, услуги или можности)

Пример за кратко сценарио за анализа:
„Локална општина купува 20 компјутери преку јавна набавка по цена која е три пати повисока од пазарната."

Дали постои коруптивен ризик?
Да. Постои сомнеж дека цената е намерно зголемена.

Во која фаза постои коруптивен ризик?
Фаза: Јавни набавки — избор на добавувач, креирање тендер, потпишување договор.

Која е потенцијалната причина?
Наместен тендер, договарање со однапред избран добавувач, злоупотреба на службена положба.

Кој има корист?
Претпријатието што ја добило набавката и лица вклучени во договорената коруптивна шема.

Кој е оштетен?
Граѓаните се оштетени, бидејќи нивниот буџет плаќа многу повеќе од реалната цена. Младите се истотака оштетени бидејќи парите можеле да се вложат во училишта, спортски програми, локални услуги или опрема за младински центри.

Зошто оваа активност е важна:
- ги учи младите да размислуваат критички,
- да препознаваат сомнителни процеси уште во рана фаза,
- да разбираат каде и како корупцијата навлегува во системот,
- да развијат чувствителност за јавниот интерес,
- да ја разберат улогата на финансиската писменост во заштита од злоупотреби.

3.3 Типологии на корупција во јавните финансии

3.3.1 Политичка корупција

Ова е најопасната форма, бидејќи одлуките ги носат луѓе што имаат моќ да менуваат закони, програми, приоритети и буџет. Се јавува кога: политички актери влијаат врз распределба на пари за своја корист, се создаваат закони што одговараат на мал број претпријатија, се обезбедуваат буџетски средства за „свои општини“, се договараат јавни набавки со блиски претпријатија, итн. Ова ја нарушува самата идеја на демократија – наместо за граѓаните, државата работи за тесни интереси.

3.3.2 Административна (бирократска) корупција

Ова е корупција која ја чувствуваат граѓаните директно. Како примери може да се наведат: службеник кој бара мито за побрза услуга, инспектор кој „заборава“ да пише казна, службеници кои бараат подарок за да „завршат работа“, итн. Иако е на пониско ниво од политичката, оваа корупција создава нечовечки процеси, неправедни ситуации и огромна недоверба.

3.3.3 „Заробена држава“

Ова е највисокото ниво на корупција. Се случува кога моќни групи (бизнис, политички кланови, олигарси) буквално ја преземаат државата - законите, приоритетите, буџетските решенија. Симптоми на заробена држава се кога одлуките се носат зад затворени врати, приватни интереси диктираат јавни политики, институциите служат за заштита на привилегираните. Ова создава општество во кое сите други губат, а посебно младите.

3.4 Последици од корупцијата во јавните финансии

Корупцијата не е само „губење пари“. Таа е губење можности, иднина и развој. Последиците се длабоки.

3.4.1 Губење пари што припаѓаат на сите

Секој денар кој е украден преку тендер, договор или даночен договор е денар кој недостасува во: образование, болници, јавен транспорт, социјална поддршка, младински програми, екологија, итн.

3.4.2 Поскапи проекти

Кога цената на проект ќе се зголеми за 30% или 50% без оправдана причина, таа разлика завршува во приватни џебови, а тоа граѓаните го плаќаат.

3.4.3 Лоши услуги

Неквалитетни патишта, неисправна опрема, недостиг на лекови, слаб интернет во училиштата, сето ова е поврзано со злоупотреби.

3.4.4 Демотивација и недоверба

Младите почнуваат да веруваат дека успехот не зависи од труд и знаење, туку од врски. Тоа води до иселување.

3.4.5 Пречка за економски развој

Инвеститорите избегнуваат корумпирани држави бидејќи бизнисите немаат фер услови. Во тој случај економијата стагнира.

3.5 Високото ниво на финансиска писменост како основна превентивна алатка за спречување на корупцијата

Корупцијата не се спречува само со строги закони, формални институции и казнени мерки. Таа се спречува и со знаење, навики и свесност. Кога младите луѓе разбираат како функционира државниот буџет, како се трошат јавните средства, кои се правилата за јавни набавки, на кој начин се врши надзор и кои механизми постојат за пријавување, просторот за злоупотреби значително се намалува. Финансиски писмените млади не се само пасивни набљудувачи, тие активно учествуваат, поставуваат прашања, бараат отчетност и препознаваат сомнителни активности. Со тоа создаваат општество во кое корупцијата не може лесно да се „скрие“.

Високото ниво на финансиска писменост е особено важно поради едноставна причина: корупцијата е двостран процес. Таа не се случува само затоа што некој бара пари или услуга, туку и затоа што некој е подготвен да понуди. Од една страна се јавува службеник кој има моќ, а од друга страна граѓанин кој е дезинформиран, уплашен, нестрплив или убеден дека „поинаку не може“. Овој „договор“ се случува токму во моментот кога двете страни немаат доволно знаење, немаат доверба во системот или не гледаат друг начин.

Кога младите разбираат дека секое незаконско „олеснување“, секоја „малечка услуга“ и секој договор под маса создава штета за заедницата, тие стануваат помалку подготвени да понудат или прифатат коруптивно однесување. Високата финансиска писменост создава генерација која знае дека корупцијата не е „традиција“, ниту „нормален начин на функционирање“, туку сериозна препрека за развој, правда, можности и еднаква распределба на јавните ресурси.

3.5.1 Транспарентност како алатка

Кога податоците се јавни, шансата за корупција е многу помала. Примери за тоа се: објавени буџети, јавни набавки онлајн, отворени бази на податоци, јавни дебати за приоритети. Транспарентноста им овозможува на граѓаните, а особено на младите да ги следат процесите и да забележат нерегуларности навреме.

3.5.2 Независни контролни тела

Без независен надзор, секоја реформа останува само на хартија. Затоа е важно ревизорите, инспекциите, антикорупциските комисии и судовите да работат независно, професионално и без страв од политички притисок. Нивната работа е „филтерот“ кој спречува коруптивно однесување да помине незабележано.

3.5.3 Поедноставени процедури

Колку се покомплицирани правилата, толку е поголема можноста да се „манипулира“ со системот. Комплицираните правила создаваат „сив простор“ за злоупотреби. Колку е посложена процедурата, толку полесно може да се „скрие“ коруптивно однесување. Јасните, кратки и прецизни правила ја намалуваат корупцијата. Поедноставените процеси значат: побрзи услуги за граѓаните, помалку бирократија и помалку можности некој да „помогне“ за да добие корист.

3.5.4 Граѓански надзор, медиуми и НВО

Истражувачкото новинарство, граѓанските организации и активните млади играат клучна улога, бидејќи тие ја следат работата на институциите, укажуваат на неправилности и бараат отчетност. Тие се најсилното „второ надзорно ниво“. Кога јавноста е будна, корупцијата нема простор да се развива.

3.5.5 Младите како двигатели на промени

Младите можат да придонесат преку:

1.информирање (анонимно или јавно) на локален антикорупциски оддел, национални институции, проверени НВО, медиуми.
2. споделување информација без ризик: дури и споделување сомнеж кај доверлива организација може да промени многу.
3. вклучување во младински иницијативи: учество во младински совети, ученички парламенти, локални форуми, создавање кампањи за транспарентност..
4. користење дигитални алатки за следење: мониторинг на локални буџети, дигитално следење на тендери, отворени портали, гејмефицирани апликации, алатки за пријавување.

Колку се повеќе информирани, толку е потешко за корупцијата да преживее. Колку повеќе знаење и свест имаат младите, толку помалку шанси има корупцијата да се „скрие“ во системот. Корупцијата се храни со незнаење, страв, пасивност и потценување на сопствената моќ. Но кога младите препознаваат дека секоја злоупотреба е директно штета за нивниот живот, конкретно за нивното образование, транспорт, здравство, можности за работа, тогаш тие стануваат најсилната бариера против корупцијата.

Активност 2 - „Ти си антикорупциски истражувач“

Цел: Младите да развијат критичка свест, аналитичко размислување и практични вештини за препознавање сомнителни елементи во јавните набавки – една од најризичните зони во управувањето со јавните финансии. Оваа активност им помага да ја разберат реалната „патека“ на едни јавни пари и да научат што во процесот може да сигнализира потенцијална злоупотреба.

Инструкции: Учесниците добиваат една реална или симулирана јавна набавка – пример: „Купување LED улично осветлување за градот“ (може да содржи опис на предметот, проценета вредност, број понуди, претпријатие добитник, рокови, спецификации и слично).

Учесниците треба детално да ја анализираат набавката и да одговорат на следните прашања:

1. Дали цената е реална?
• Да ги споредат цените со пазарни вредности (пример: ист производ на интернет, каталози, други општини).
• Да проценат дали постои „необјаснето“ зголемување на цената (потенцијален индикатор за договорена провизија).

2. Дали има здрава конкуренција?
• Колку претпријатија поднеле понуди?
• Дали е сомнително што секоја година победува исто претпријатија?
• Дали техничките спецификации се „напишани“ така што одговараат само на еден понудувач?

3. Дали роковите се сомнително кратки или непотребно долги?
• Прекраток рок → создава впечаток дека набавката е наместена за претпријатие кое веќе знаело однапред.
• Премногу долг рок → ризик од манипулации и промена на условите во текот на процесот.

4. Дали претпријатието има историја на сомнителни договори со општината?
Учесниците треба да размислат:
• Дали истото претпријатие има голем број договори од ист тип?
• Дали истото претпријатие добива тендери иако цените се повисоки?
• Дали во медиумите или во извештаи има спомнато сомнителни практики?

Овој дел ја развива способноста на младите да ги „поврзуваат точките“, да ја гледаат поголемата слика и да препознаат шаблони на ризични однесувања.

Дополнителна задача: „Како би се борел против корупцијата?“

По анализата на набавката, секој учесник треба да предложи конкретни антикорупциски мерки што би ги применил како:
• граѓанин,
• младински активист,
• член на ученички парламент,
• новинар,
• или вработен во институција.

Можни примери:
• Јавно објавување сомнежи преку доверливи канали.
• Барање од институциите да достават извештај за транспарентност.
• Создавање инфографик или кратко видео за јавните набавки во локалната заедница.
• Организирање младинска мини-кампања „Следиме каде одат парите“.
• Креирање група за мониторинг на локални буџети или тендери.

Целта е младите да не останат само пасивни набљудувачи, туку да развијат став дека корупцијата се намалува кога граѓаните се активни, гласни и информирани.

3.6 Заклучок

Корупцијата е двостран процес - некој бара, но некој и нуди. Корупцијата во јавните финансии не е неизбежен дел од општеството. Таа е предизвик кој може да се контролира со вистински алатки, механизми и свесни граѓани.

Финансиски писмената млада генерација ја прекинува оваа врска. Младите имаат уникатна можност да влијаат, токму затоа што се генерација која мисли критички, користи технологија, комуницира брзо и е поврзана. Разбирањето на системот на јавни финансии, препознавањето на ризиците и способноста да се реагира се клучните чекори кон пофер, достоинствено и современо општество. Затоа знаењето, транспарентноста и граѓанската свест се најсилното оружје против корупцијата во јавните финансии.

ПРАКТИЧНИ ВЕЖБИ

I. КВИЗОВИ

Квиз 1: Основи на корупција во јавните финансии (со означени точни одговори)

Тип: Повеќе избори
Број на прашања: 10

1. Што претставува корупција во јавните финансии?
а) Лошо менаџирање на приватни фирми
б) Злоупотреба на јавни пари за приватна корист
в) Грешка во сметководството
г) Политички маркетинг

2. Во која фаза најчесто се јавува корупција?
а) Приходи
б) Планирање
в) Јавни набавки
г) Ревизија

3. Кој пример претставува административна корупција?
а) Министер фаворизира проект
б) Општински службеник бара „подарок“ за побрза услуга
в) Бизниси диктираат закони
г) Намалување даночни обврски за политички фирми

4. „Заробена држава“ значи:
а) Брзи административни постапки
б) Практична примена на законот
в) Политика креирана за интерес на мали групи
г) Повисоки даноци

5. Како најлесно се препознава наместен тендер?
а) Постојат 6 понудувачи
б) Условите се неутрални
в) Победува фирма со многу повисока цена од останатите
г) Постојат јавни податоци

6. „Коруптивен пат на парите“ значи:
а) Транспарентни трансакции
б) Заобиколување на конкуренција и правила
в) Подобрување на услуги
г) Времетраење на проект

7. Најчеста последица за младите:
а) Пониски цени
б) Подобра инфраструктура
в) Намалени можности за вработување
г) Поголеми инвестиции

8. Кој од наведените е пример за транспарентност?
а) Недостапни буџетски податоци
б) Отворени јавни набавки
в) Необјавени договори
г) Забрана за медиуми

9. Кој е клучен инструмент против корупција?
а) Тајност
б) Комплицирани процедури
в) Независни ревизори
г) Долги рокови

10. Како младите можат да придонесат?
а) Игнорирање
б) Дигитален мониторинг и пријавување
в) Нудење мито
г) Прифаќање нефер услови

Квиз 2: Практични сценарија (со означени точни одговори)

Тип: Препознавање ризик
Број на прашања: 6

1. Општина поставува услов: фирма мора да постои 23 години.
Што значи ова?
а) Намерно ограничување конкуренција
б) Стандардна процедура
в) Фирмите треба да бидат искусни
г) Јавна безбедност

2. Државен орган склучува договор со фирма регистрирана пред 3 месеци.
а) Случајност
б) Редовен процес
в) Непотизам или „фирма за една употреба“
г) Законска обврска

3. Трошоци за проект се зголемуваат за 300% непосредно пред потпишување.
а) Непредвидени околности
б) Коруптивна манипулација со буџет
в) Административна грешка
г) Пазарна флуктуација

4. Во тендер учествува само една фирма и таа победува.
а) Фирмата е најдобра
б) Пазарот е мал
в) Нема реална конкуренција – индикатор за наместен тендер
г) Другите фирми немаат интерес

5. Договорите од јавни набавки не се објавени онлајн.
а) Технички проблем
б) Не е важно за јавност
в) Административно недоразбирање
г) Намерно прикривање информации

6. Сметководството прикажува различни бројки во два извештаи.
а) Грешка на ревизор
б) Можна злоупотреба или лажно сметководство
в) Печатна грешка
г) Нормална варијација

Квиз 3: Корупција во јавните финансии (12 прашања)

1. Што е корупција во јавните финансии?
2. Кој е најранливиот дел од буџетскиот циклус?
3. Што значи „местење тендер“?
4. Што е политичка корупција?
5. Што е административна (бирократска) корупција?
6. Наведи два примери на корупција во даноците.
7. Зошто надзорот е важен?
8. Што значи „креативно сметководство“?
9. Зошто буџетите треба да се јавни?
10 . Како медиумите се борат против корупцијата?
11. Каде младите може да пријават корупција?
12. Како корупцијата влијае врз животниот стандард?

Квиз 4: Корупција во јавните финансии (10 прашања)

1. Што е корупција во јавните финансии?
а) Злоупотреба на јавни ресурси за приватна корист
б) Техничка грешка
в) Трошок за култура

2. Местење тендери претставува:
а) Интересно трошење
б) Коруптивна јавна набавка
в) Досаден процес

3. Што е политичка корупција?
а) Цели и избори
б) Влијание врз политичари за лични интереси
в) Ден на избори

4. Заробена држава е кога:
а) Државата исчезнува
б) Одлуките ги контролира малкумина со интереси
в) Сите се задоволни

5. Зошто е корупцијата опасна?
а) Ствра повеќе среќа
б) Ја подобрува државата
в) Ги намалува услугите, создава сиромаштија, штети на младите

6. Пример за корупција во планирање:
а) Буџет се додава каде што нема потреба
б) Буџет со вистински приоритети
в) Намалување на трошоци

7. Пример за корупција кај приходи:
а) Поедноставување процедури
б) Инспектор игнорира незаконски приходи за мито
в) Стратешка анализа

8. Кој има улога во спречување на корупцијата?
а) Ревизија, медиуми, граѓани, млади
б) Само владата
в) Никој

9. Ефект од корупцијата:
а) Подобар живот
б) Поскапи проекти, послаби услуги
в) Весела атмосфера

10. Како младите можат да се борат?
а) Со информираност, пријавување, учество
б) Со игнорирање
в) Со апатија

Мини-квиз А: Типови корупција

1. Политичка корупција вклучува:
✓ влијание врз политики за приватни интереси
2. Административна корупција често значи:
✓ барање мито за услуга
3. Заробена држава е кога:
✓ приватни групи ги контролираат јавните одлуки

Мини-квиз Б: Јавни набавки

1. Кој индикатор е најризичен?
✓ единствен понудувач
2. Што е „проширена спецификација“?
✓ услов што ја фаворизира едно претпријатие
3. Што е „фирма фантом“?
✓ ново претпијатие без историја, создадена за тендер

Мини-квиз В: Последици

1. Една последица на корупција е:
✓ поскапи услуги
2. Друга последица е:
✓ иселување на млади
3. Трета последица е:
✓ недоверба во институции

II. РАБОТНИ ЛИСТОВИ

Работен лист 1: Ризик-профил на јавни финансии

Сектор	Потенцијален ризик	Што би можело да се случи?	Како да се спречи?	Докази / Индикатори
Приходи				
Планирање				
Буџет				
Јавни набавки				
Ревизија				

Работен лист 2: Индикатори на корупција – лично препознавање

Обележи со ✓ ако си го забележал/а:

- Непотребно сложени процедури
- „Мора од оваа претпријатие“
- Брза постапка без образложение
- Одлуки донесени „во 5 до 12“
- Нема конкуренција
- Необјавени договори
- Сомнителни измени во последен момент

Потоа одговори:

1. Кој индикатор според тебе е најопасен?
2. Зошто?
3. Какви последици носи?

Работен лист 3: Последици за младите – личен дневник

Последица	Дали ја гледам во мојата заедница	Како влијае на мене / врсниците?	Како да се спречи?
Лоши училишни услови			
Скап јавен превоз			
Недостиг од вработување			
Недоверба во институции			
Иселување			

Работен лист 4: Младинска акција – Форма за планирање

1. Проблем:
2. Кој е засегнат?
3. Кои институции се надлежни?
4. Акции кои можам да ги преземам во следните 7 дена:
5. Партнери (НВО, медиуми, клубови):
6. Индикатори за успех:

III. СИМУЛАЦИИ

Симулација 1: Наместен тендер – Анализа и одлука

Време: 25 минути
Групи: 4–6 учесници
Материјали: работни листови, маркери
Сценарио: Општината сака да купи компјутери. Поднесени се 3 понуди:

Фирма	Цена	Гаранција	Рок на испорака	Забелешки
А	1.350.000 ден	12 месеци	5 дена	Има искуство 10 години
Б	1.700.000 ден	24 месеци	7 дена	Управител поврзан со локален функционер
В	1.280.000 ден	6 месеци	1 ден	Неисполнети технички услови

Задачи за групите:
1. Која понуда е најризична и зошто?
2. Кои индикатори на корупција ги препознавате?
3.Кој би бил ваш предлог за институционална реакција?
4. Кои информации недостасуваат?

Симулација 2: „30 минути – младински антикорупциски тим“

Време: 30 минути
Задача: креирај микро-план против корупција во вашето училиште/факултет/општина.

Чекори:
1. Идентификувај 3 ризични точки
2. Предложи дигитална алатка
3. Комуникациска кампања
4. Индикатори за успех (KPIs)
5. Акција на младите

IV. СТУДИИ НА СЛУЧАЈ

Студија 1: „Паркот што никогаш не се изгради“

Во една мала општина, граѓаните со години барале зелен простор каде што децата ќе може да се играат, а младите и повозрасните да шетаат, спортуваат и одмараат. Конечно, општината објавува дека започнува голем проект: Изградба на модерен парк вреден 250.000 Евра.

Се поставува ограда околу местото, јавноста добива визуелна табла со опис на проектот и логото „Проект финансиран од буџетот на општината“. Првите фотографии на социјалните мрежи ги исполнуваат граѓаните со надеж дека конечно нешто позитивно ќе се случи.

Но, по само неколку месеци, работата ненадејно застанува. Нема работници, нема опрема, а таблата почнува да бледнее од сонце. По извесно време, општината официјално соопштува дека проектот се стопира „поради технички причини“. Во пракса, тоа значи дека парк нема да има.

Подлабока анализа: Со дополнително истражување, со помош на граѓански активисти и локални новинари, излегуваат на виделина неколку проблематични моменти:
• Нереално висока вредност на проектот: Првите процени покажале дека паркот реално би чинел околу 130.000 - 150.000 Евра, што значи дека сумата од 250.000 Евра е значително „напумпана“.
• Авансни плаќања: Изведувачот добил голем дел од парите уште пред започнување на вистинската градба. По паузата, нема враќање на средствата.

• Недоволен надзор: Институциите што требало да го следат проектот не реагирале навреме, што укажува или на немарност или на координирано прикривање.
• Граѓаните остануваат без парк: Најголемата штета ја трпат жителите на кои наместо зелен простор, им останува празно запуштено земјиште.
• Парите исчезнуваат во „проектна администрација“: Формален израз кој често се користи како параван за нерегуларни трошоци, фиктивни услуги, консултантски договори или исплати без реална основа.

Поука: Овој случај покажува како јавните средства може да исчезнат тивко, ако никој не поставува прашања. Затоа барај отчет за секој јавен проект - колку чини, кој го изведува, до каде е и дали реално се гледа напредок. Младите имаат моќ да спречат вакви ситуации со: активно следење, пријавување сомнеж, споделување информации и учество во локални иницијативи. Колку е поголема транспарентноста и свеста кај младите, толку помалку „паркови што никогаш не се изградија“ ќе останат зад нас.

Студија 2: „Неевидентирани даноци - Како ситните договори создаваат големи системски штети“

Во мал град, даночен инспектор редовно ги посетува локалните кафани, пекари и продавници. Формално, неговата задача е да провери дали работат според законот: фискални сметки, регистрирани приходи, лиценци, дозволи. Но во пракса се случува нешто сосема поинакво. Инспекторот влегува, разговара со сопственикот, и по неколку минути излегува без записник, без констатација, без казна. Бизнисмените знаат што се случило: наместо да плати казна или да се евидентира прекршокот во системот, сопственикот му „средува“ нешто на инспекторот, било да се работи за услуга, подарок, бесплатни оброци или директен паричен надомест. Никој формално не е оштетен „во моментот“, но последиците се огромни.

Анализа на случајот:
1. Државата губи значајни приходи
Кога инспекторот не издава записник и не евидентира прекршок: нема казна, нема евидентиран данок, нема исправена злоупотреба. Овој „мал договор“ во реалност значи дека државниот буџет губи средства. А буџетот се полни од даноци кои треба да се користат за училишта, болници, спортски сали и стипендии.

2. Нерегуларни бизниси стануваат нормалност
Бизнисите кои плаќаат „на рака“ кај инспекторот се чувствуваат заштитено и продолжуваат да работат нерегуларно. Се создава култура на: „важно е да имаш човек“ или пак „ќе поминеме, нема врска“. Ова ја руши довербата во системот.

3. Неправичен третман – оние што работат чесно се казнети
Бизнисите кои работат според правилата имаат трошоци кои другите „ги избегнуваат“ со корупција. Овие чесни бизниси стануваат неконкурентни и често затвораат со што ја уништува локалната економија.

4. Се создава опасна мрежа „кој има врски – ќе помине“
Тоа е облик на системска корупција. Таа е тивка, невидлива, без драматични скандали, но постојано ја јаде правната држава. Наместо правила, функционираат лични врски и договори.

Поука: Корупцијата во даночниот систем често не се гледа, но е една од најштетните форми на корупција. Младите треба да знаат дека:
• секој неевидентиран данок е помалку пари за нивните услуги и инфраструктура,
• „малата корупција“ создава големи неправди,
• системот функционира само кога правилата важат за сите,
• откривањето, пријавувањето и барањето отчетност е начин да се заштити сопствената иднина.

Кога корупцијата станува тивка и секојдневна, штетата е најголема. Младите мора да ја препознаваат – и да не ја прифаќаат како „нормална појава“.

РЕЗИМЕ

Модулот претставува систематски водич низ трите темелни аспекти: личната финансиска писменост, јавните финансии и корупцијата во управувањето со нив.
Во Дел 1, читателот добива основа за разбирање на парите, приходите, расходите, штедењето, задолжувањето и процесите на донесување финансиски одлуки. Нагласена е важноста од развивање рационални навики и препознавање на ризици.

Дел 2 ги објаснува клучните функции на јавните финансии, начинот на кој државата ги прибира и троши средствата, нивната распределба преку буџетот, улогата на јавниот долг и значењето на транспарентноста и фискалната дисциплина. Посебно внимание е посветено на тоа како јавните политики директно ги засегаат младите.

Во Дел 3, модулот ги разгледува главните форми на корупција во јавните финансии – од прибирање приходи до јавни набавки и контрола. Објаснети се последиците што ги чувствуваат граѓаните и зошто финансиски информираните млади можат да бидат важен фактор во борбата против корупцијата.

Целокупно, модулот нуди практичен и лесно разбирлив преглед кој ја поврзува личната финансиска одговорност со поширокото функционирање на државата. На тој начин, младите добиваат знаење што ќе им овозможи да носат подобри финансиски одлуки, да ги разбираат јавните процеси и да препознаваат неправилности што влијаат врз општеството.

SUMMARY

This module provides a clear and structured overview of three essential areas: personal financial literacy, public finance, and corruption within public financial management. Part 1 introduces the fundamental concepts of money management, including income, expenses, saving, borrowing, risk, and the way emotions influence financial decision-making. It encourages young people to develop responsible habits and understand long-term consequences.

Part 2 explains how public finance works: how the state collects revenue, how it allocates and spends public funds, the logic of the national budget, public debt, and the role of transparency and fiscal discipline. It also highlights why these processes directly affect young people's everyday lives and opportunities.

Part 3 focuses on corruption in the public finance cycle—from revenue collection to budgeting, procurement, reporting, and oversight. It outlines the main types of corruption, their social and economic consequences, and the importance of informed and engaged youth in preventing misuse of public funds.

Overall, the module connects personal responsibility with the broader functioning of public institutions. By understanding both their own finances and the state's financial system, young people are empowered to make better decisions, recognize irregularities, and contribute to a more transparent and accountable society.

БЕЛЕШКИ

Центар за истражување и анализи
НОВУС

МЛАДИНСКА МРЕЖА
ЗА ФИНАНСИСКА ПИСМЕНОСТ
на Југоистокот

CIVICA
MOBILITAS

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development and Cooperation SDC

ФИНАНСИСКА ПИСМЕНОСТ КАКО КЛУЧНА ВЕШТИНА ЗА МЛАДИТЕ ЛИЦА